

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

104-621

107

ADALÉKOK

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK TÖRTÉNETÉHEZ.

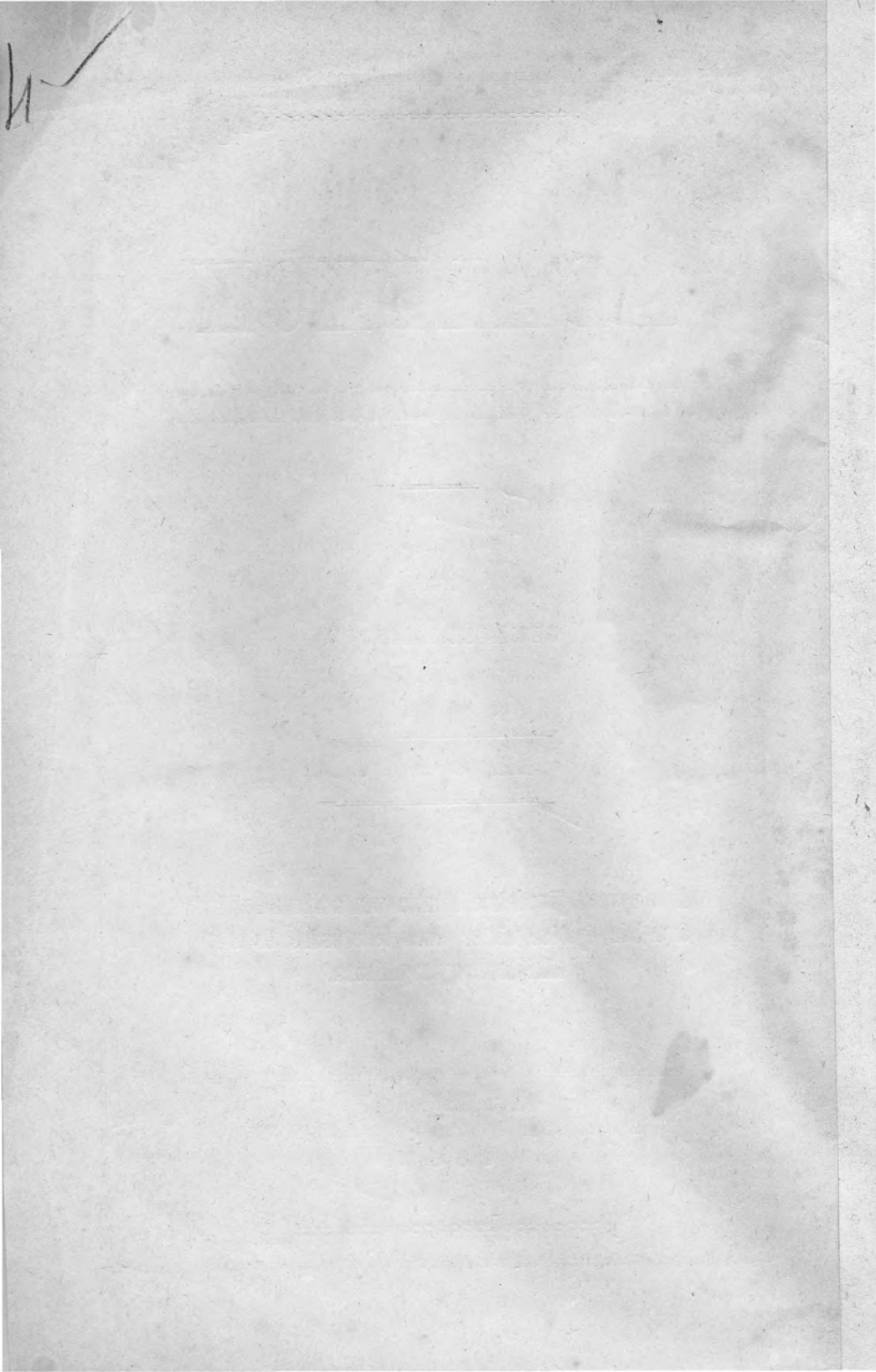
írta

LUKÁCSI KRISTÓF.

Ara 80 kr. o. é.

A könyvnek jövedelme ajánlva van a Szamosújvári
árva-ház építése költségeinek fedezésére és alap
tőkéjének gyarapítására.

KOLOZSVÁRTT,
a rom. kath. lyceumi nyomda betűivel
1867.

227. PA

ADALÉKOK

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYEK TÖRTÉNETÉHEZ.

150-431

írta

LUKACSI KRISTOF.

Ara 80 kr. o. é.

A könyvnek jövedelme ajánlva van a szamosujvári árvaház építése költségeinek fedezésére és alaptőkéjének gyarapítására.

430

KOLOZSVÁRTT

a róm. kath. lyceumi nyomda betűivel,

1867.

Szék. II
3018

1974 OXT 3 III

839 104.621

Ego in hoc natus sum, et ad hoc veni in mundum, ut testimonium perhibeam veritati.

Joannis Cap. 18, vers. 97.

La liberté et la courage a' soutenir le verite' sont des vertus chre-
tiennes, qui font partie de la pieté

Fleury.

1986 JUL 24

412

Teleki F. A. I.
Történettud. int.
Budapest.

907/1963

5831

ELŐSZÓ.

Adalékoknak nevezem jelen könyvemet, mert az az erdélyi örményeknek általam latin nyelven irt és 1859-ben megjelent történeteit újabb historiai adatokkal részint felvilágosítja, részint kiegészíti. Azonban magára is mint önálló dolgozat megfelelő czéljának; mert ismerteti az örmény szertartásu egyháznak válságos helyzetét Erdélyben, hiteles okmányokon alapuló hűrajzát adja azon egyenetlen küzdelemnek, melyet ezen egyház az őt elnyeléssel fenyegető erdélyi püspöki szék ellen pár századon keresztül ön-védelme és fentartása érdekében vívott, utal azon fájdalmas benyomásra, melyet a méltatlan bánásmód, — melyben a Romával egyesült örmény egyház Erdélyben részesül — nemzetét és egyházát hön szerető minden örményben ugy nyugaton, mint keleten szükségképen teszen, figyelmeztet azon káros következményekre, melyek az örmény ritusnak, és avval kapcsolatban álló nemzetiségnek czélba vett kiirtásából az unió szent ügyére és általában a katholicismusra háramlanak, megczáfolja azon gyűlöletes gyanusításokat, melyek az „**Idők Tanujában**“ a mult évben a fenczimzett historiai munkának iránya, és az író személye ellen felhordattak, megfelelő az ellenvetésekre, és eloszlatja a nehézségeket, melyek a történeti multtal bíró örmény püspökség ujból felál-

litása ellen ugyanott támasztatnak, megmutatja, hogy a jelen állapot tarthatatlan, és csak is az örmény püspökségnek vagy apostoli-helyettnökségnek restaurációja nyújthat garantiát az erdélyi örmény rítusu egyház és nemzetiség fenmaradásának.

Szamosujvárt 1867 év május 31.

LUKÁCSI KRISTÓF.

BEVEZETÉS.

I.

A nemzetiségi kérdés megoldásának fontossága.

Azon nagyszámu kérdéseknek, melyek a folyamatban levő országgyűlésétől várják megoldásukat, egyike a nemzetiség kérdése, mely eltekintve Magyarországnak Ausztria összbirodalmi és nagyhatalmi állására vonatkozó közös ügyek kérdéseitől, a melyek szerencsés megoldásnak néznek elébe, a nemzetközi közt kétségkívül a legnagyobb fontosságu és horderejü. Ennek szerencsés megoldásától függ a Magyar-korona-tartományokban létező különböző ajku és szertartásu népfajok megnyugtatása. És ki nem tudja, mikép a népfajok megnyugtatása maga az országnak megnyugtatása? Innen van, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának aggodalommal néznek elébe Magyar- és Erdélyhon minden népei, még azok is, melyek több százezerre sőt némelyek épen pár millióra menő népességgel, rendezett hierarchiával, egyházi és oskolai ügyeikben teljes autonomiával birnak.

Épen nem csodálkozhatni tehát azon népek fokozott aggodalmán a nemzetiség kérdésénél, melyek a mondott előnyökkel, a nyelv és nemzetiség felsorolt garantiáival nem dicsekedhetvén, ezen legszentebb érdekeiket minden lépten, és minden oldalról fenyegetve és magokat hatalmasabbak általi elnyelés veszélyének kitéve látják. Ezekre nézve a nemzetiségi kérdés valóságos élet- s önfentartási kérdés. Ők az országgyűléstől és törvényhozástól várják az önfentartás azon biztosítékait, melyek nélkül szükölködnek. Mert tudják ők azt jól, hogy a törvények oltalma alá helyezett és azok által korlátolt egyéni szabadság képezi alapját az alkotmányos kormányrendszernek. Az egyéni szabadságnak pedig teljesen biztosítottnak kell lenni valamint minden más, ugy nyelv és nemzetiség tekintetében, hol ne a szám határozzon, hanem a jog és a törvény, mely nem ismer kivételt, és nem tesz különbséget kisebb és na-

gyobb nemzetiségek közt, hanem kötelez és oltalmaz valamennyieket. Ugy a sem titok előttök, hogy alkotmányos országban, és alkotmányos formák mellett csak ön hibája miatt veszhet el valamely nemzet, és csak is az olyan, mely alantibb fokán állván a miveltségnek, türelemmel hordozza a reája nehezedett idegen igát, és eltudja nézni, hogy legszentebb érdekei fölött mások nélküle rendelkezzenek, szóval, mely életrealóságának semmi jeleit nem adja. Ellenben, minél nagyobb haladást tett valamely nemzet a polgárosodásban és miveltségben, annál inkább felébred benne az önérzet, a szabadság érzete, s annál inkább érzi elérkezettnek az időt, melyben felmentve a gyámság alól nagykorunak nyilvánításék, és maga vegye által legelidegenithetlenebb vagyonának, nyelve és nemzetisége ügyeinek kezelését. Ausztria császára apostoli király ő felsége, ki Europa szívében mivelt népeken uralkodik, alkotmányt adott tágas birodalma összes népeinek, azoknak is, melyek azt ezelőtt nélkülözték, de a melyek arra megvoltak érve, és azt rég óhajtották, kimondotta a jogegyenlőség elvét, kimondotta az autonomiát egyházi és iskolai ügyekben minden bevett vallásfelekezet és szertartásra nézve kivétel és megszorítás nélkül.

Nincs kétség benne, mikép a folyamatban levő országgyűlés ezen elveknek, — melyeket egyébiránt az 1861 országgyűlés is magáénak vallott feliratában: „Akarjuk, hogy más nemzetiségű honfittársainknak nemzetiségi igényei mindenben, mi az ország politikai szétdarabolása, és törvényes függetlenségének feláldozása nélkül eszközölhető még ezen országgyűlésen törvény által is biztosittassanak,“ — élesebb és határozottabb kifejezést adand, és találand módot azoknak tényleges valósítására. Mivel azonban áll itt is az ismeretes juris axioma „vigilantibus favent jura“, világos, miért tulajdonit mindenki oly roppant nagy fontosságot a nemzetiség kérdésének, miért tanusit minden külön nemzetiség, és annak minden egyes tagja oly nagy érdekeltséget, oly feszült aggodalmat ezen kérdésnek mikénti megoldása iránt, miért igyekszik minden nemzet, historiai multjában gyökerező vagy másképen szerzett jogait érvényesíteni, és bebizonyítani a világ előtt életrealóságát.

Ily időben, és ily körülmények közt valóságos nemzeti bűn volna az örményektől összetett kezekkel tétlen nézni, mikép árticuláltatja magát egyik nemzet a másik után a törvényesen bevett és elismert nemzetek közé, mint igyekszik minden nemzet az or-

szágban kivívni azon jogokat, melyek nemzetiségének s ősrégi politikai intézményeinek, és egyházi szertartásainak fenmaradását biztosíthatják. Vagy talán oly kiváltságos, oly kedvező helyzetben találja magát az örmény nemzet, hogy semmi kívánni valója a mondott tekintetekben nincsen? épen nem, hátrább áll ő mind politikai, mind kivált egyházi tekintetben Magyar- és Erdélyhon többi népeinél.

Az örmények alább állanak ugyan számra nézt Erdély és Magyarhon némely nem magyarajku népeinél, hanem polgárosodás és miveltség tekintetében alább aránylag egyikénél sem állanak, sőt számukhoz képest ha nem több, de annyi értelmiséget tudnak felmutatni, mennyit bármelyike a többi nemzetiségek közül; hazafiuságban és alkotmányos érzületben épen nem engednek egyikének sem, hanem bátran állhat melléje ebben a tekintetben a két Magyarhon bár melyik nemzetének, mint ennek fényes bizonysgát adta mindenkor ugyan és minden alkalommal a régi időkben is jó és balsorsban testvérileg osztozván mindenkor a magyarral, de leginkább 1848-ban és 1863-ban. A két válságos időszakban, midőn e két hont lakó szinte minden népei külön érdekeket hajhásztak, és a közzavarból magok részére minél több hasznot huzni igyekeztek, egyedül állott az örmény szilárdul és tántorítatlanul a jog és törvényesség mellett, egyedül osztotta meg sorsát a magyarral ennek vélt szerencsétlenségében, egyedül tanusított rokonszenvet iránta a reá nehezült nehéz napokban és ragaszkodott ő hozzá mindvégig. Ezen érzületért, és ahhoz következetes maguktartásáért bűnhődtek Erdélyben az örmény városok, fizetett sulyos hadisarczot Szamosujvár, és kirabolgatott Erzsébetváros. Fiai pedig ezen nemzetnek aránylag igen nagy számmal küzdöttek és véreztek el a magyar oldala mellett 1848 és 1849-ben a csatateréken, gazdagon lévén számához képest képviselve szinte minden magyar ezredben a katonairang fokozat szinte minden osztályaiban a Szamosfalvánál, Kolozsvár kapuinál, Piskinél, Segesvárnál és egyebütt elhullott honvéd-közkatonáktól fel egészen a világsi capitulatio következtében elvérzett Kis Ernő ezredesig.

II.

Visszapillantás az örmények történeti multjára
az ó-korban.

Tul menne a jelen dolgozat kitűzött célján és határain hiteles kútfőkből merített történelmi adatokkal bebizonyítani, mikép a magyarok és örmények eredeti honukban Ázsiában is földrajzi helyzeteknél fogva egykor szorosb viszonyban állottak egymás közt. Itt csak azt említem fel, hogy az örmények nagy számmal vettek részt a hon foglalásban Álmos és fia Árpád vezérek seregében, kikhez a kaukáziai téreken együtt a khazarokkal csatlakoztak. Azután is a vezérek és első magyar királyok korában nagy számu örmények jöttek és telepedtek le mind Magyar- mind Erdélyországban, és különféle szabadalmakkal és kiváltságokkal ruháztattak fel, — a mint hogy erről a magyar kronikákon és a diplomaticus codexen kívül tanusítást tesznek mindkét hazában számos helységnevek, melyek egykori lakóinak az örményeknek nemzeti nevét mind máig visszahangozzák. ^{1.)}

Ha egy pillantást vetünk vissza az erdélyi örmények történelmi multjára, ugy találjuk, hogy egyike volt az örmény Elő-ázsia azon népeinek, melyek a földgömb ezen részének sorsára egykor döntő befolyást gyakoroltak. Már a legrégebbi korban jólrendezett álladalommal bírtak, — melyet szemben az ó-kor legnagyobb hatalmasságaival, — melyek közvetlen szomszédságukban tűntek fel és le, — évezredek át fentudtak tartani azoktól majd független majd alárendelt állapotban. A római legiokkal is nem egyszer mérkeztek meg, és pedig dicsőséggel Tigris s Euphrat partjainál. Ők vetettek gátot keleten ezen hatalom terjedésének, mely Örményországban erős lábat vetni — jóllehet számtalanszor megkísérlette, — soha sem tudott. A római császárok végre is megelégedtek azzal, hogy az örmény királyok fejére magok teheték fel a koronát. Irja Diocassius, hogy a hatalmas és fényűző Roma soha nagyobb s pazarabb fénynyel kiállított ünnepélyt nem látott, mint a mikor Nero császár Tiridates Armenia királyát a forumon megkoronázta, aranyban uszott akkor minden, főkép a fórumon, a színházban, miéрт azon nap arany napnak mondatott „*quibus de causis ille dies aureus nominatus est.*“ ^{2.)}

1.) Lukácsi „*Historia armenorum Transilv.*“ III. fejez. 2.) Diocassius in Nerone

A keresztény hitet elsőik vették fel az örmények országostul királyostul nem csak Ázsia de a föld minden népei közt; és a XIV-dik század enyészéig, midőn birodalmuk végkép elenyészett, védbástyái és előharczosai voltak keleten ugy a kereszténységnek mint a civilisationnak a fegyver erejével terjeszkedő mahomedanizmus és az Ázsia belsejéből előtolakodó barbar népek ellen. A XIII. században még urai voltak azon földterületnek, mely a Fekete- s Középtengertől a Káspi tengerig terjed, csak hogy ekkor szakadozottan több királyságokra és fejedelemségekre oszolva egy egységes hatalmat nem képeztek. Ezek közül az Euphrat vizétől a ciliciai, isauriai s syriai tengerpartokig lenyuló Kis-örményországnak királyai szövetkezve a kereszties hadakkal és a latin fejedelmekkel, azoknak igen hasznos szolgálatokat tettek a Szent-föld és Syria elfoglalásában, kikről az akkori történetirók és főkép a római pápák dicsérettel emlékeznek. A magyar kutfőkből meg tudjuk azt, hogy jeruzsálemi András magyar király hasonnevű fiát Endrét Leo örménykirály leányának jegyezte el oly feltétel alatt, hogy a magyar királyfi Leonak örököse legyen Antiochia fejedelmi székén, és csak Leonak közbejött kora halála akadályozta meg a két udvar és két nemzet közt czélba vett-házasság által kilátásba helyezett szorosabb egyesülését. 1.)

III.

Az örmények elfogadják a keresztény hitet. Keletkezik náluk az irodalom. Az örmények műveltségi állapota az ó- és a jelen korban.

Az előadottak után nem szükség, ugy vélem, adatokkal bebizonyítani, mikép az örmények, — kik Ázsia szívében az ember nem és műveltség eme bölcsőjében laktak, és folytonos érintkezésben éltek, és a legbensőbb összekötetésben állottak mind vallási mind politikai tekintetben az ó-kor nagy és művelt népeivel, egyfelől a babyloniakkal s assyrokkal, másfelől a kis-ázsiai és europai görögökkel, utóbb a rómaiakkal, — műveltségben, polgárosodásban, hadi- és béke-intézményekben hátrább azoknál a pogánykorban nem állottak. A keresztény időkben pedig az erkölcsök szelidítő és lelket nemesítő keresztényhit jótékony hatása alatt

1.) Szalay László „Magyarország története“ I. köt. 302—305.

a szomszéd népeket, kik a pogányságban maradtak, utóbb a mohamedanizmusba süllyedtek, műveltségben, polgárosodásban és társadalmi erényekben messze túl szárnyalták, főképp miután megszületett náluk a műveltség főtényezője a nemzeti irodalom, mely egyebütt is, de kivált Örményországban tisztán és egyedül a keresztény hitnek köszöni létét, miután azelőtt az örményeknél assyr, perzsa és görög írásjegyek és nyelv voltak használatban a köz-igazgatási és hivatalos ügyekben.

Az egyház kebelén született és azon nőtt nagygyá az örmény irodalom oly páratlan haladással, hogy az örmény alphabet felfedezése után, mi az V-ik század elején történt, rövid időn, még ugyanazon század első felében tetőpontját érte el virágzásának, mi mindenesetre ugy a nyelvnek, mint a nemzetnek kifejlett műveltségi állapotát feltételezi, a nyelv és irodalom levén valamely nemzet műveltségének leghatályosabb eszközlője és legbiztosabb hévmérője. A tudós Horvát István a „Tudományos-gyűjtemény“ 19-ik évi folyamának VIII. füzetében értekezvén az örmény irodalom virágzó állapotáról a kereszténység első századaiban felkiált: Melyik nemzet tud ilyesmit felmutatni ily kora századokból!!

Az örmény irodalom tökéletesen igazolja a nagy Kölcseynek ama arany mondatát: „nem veszhet el a nemzet, melynek vagyon irodalma“, mert Isten után egyedül a keresztény religionak és ennek szülöttjének az irodalomnak köszönheti az örmény nemzet fennmaradását azon válságos időkben, melyek az örmény trón felforgatása után századok folytán reá nehezültek, e tartotta fel nemzetiségét, ez óvta meg a végenyészettől, a más nemzetekbe való beleolvadástól. Ez képezi mind máig az egyetlen s legerősebb kapcsolatot, mely a nemzetnek összes tagjait mostani szétszort állapotjában összetartja, és egy egészszé forrasztja. Innen azon határtalan ragaszkodása az örményeknek mindenhez, mi nyelvök s nemzeti-ségökre vonatkozik, innen azon kegyelettel párosult féltékenység, melyet ősrégi nemzeti itézményeik fentartása iránt tanusítanak, innen azon ellenszenv és borzadály minden iránt, mi ezen féltékenyen őrzött legdrágább kincseiket elvesztés veszélyével legtávolabbról is fenyegeti. Ezen nemzeti institutiók közt első helyet foglal kétségkívül az örmény nemzeti ritus vagyis azon kiváltsága az örmény egyháznak, melylyel a keresztény egyházak családjában egy önálló külön lyurgiai osztályt képez, mely egyesülve bár a nagy római egyházzal vagy attól elszakadva az isteni szolgálatot és min-

den egyházi szertartásokat tulajdon nemzeti nyelvén, ezen egyház alapítói által a kereszténység első századaiban megállított és szent hagyománykép mind máig hiven megőrzött módor szerint végzi.

Az örmények a földirók és utazók egyhangu tanutétele szerint nem csak legszamosabbak Azsia keresztény népei közt, de legműveltebbek és leggazdagabbak is. A szellemi élet a nemzeti irodalom segítségével a folyó században szép haladást tett köztök. A helységekben tanodák, a nagyobb városokban magasabb tanintézetek állítottak; szegény sorsu örmény ifjak számára alapított egynehány külföldön, ilyenek többek közt a velencei, párisi, moszkau, és Krimben a kaffai, melyek bármely művelt nemzetnek becsületére válhatnak. Az örmény irodalom nagyszámu nyomdákat foglalkodtat ugy keleten mint nyugaton, melyek folytonosan terjesztik a tudományokat keleten. A velencei és bécsi tudós mechtarista szerzetesek már régóta magokra vonták Europa tudósainak figyelmét az örmény classicus íróknak kiadása és europai nyelvekre eszközlött fordítása, valamint számos történelmi tartalmu tudományos dolgozataik által. A szellemi közlekedést fentartják köztök a nagyszámu hirlapok, melyek — az örmények jeien elszórt állapotjokban — földrészüinknek egymástól több ezer mértföldnyi távolságban fekvő helyeken jelennek meg u. m. Konstantinápolyban, Smyrnában, Tiflisben, Calcuttában, Singaporéban, Batáviában. Jáva szigetén és Velencében sat.; Konstantinápolyban és Smyrnában napjainkban színházakat is emeltek, melyekben örmény szindarabok adatnak

A kereskedés a jóllétnek és mivelődésnek ezen hatalmas factora az örmények kezében van szinte az egész Török birodalomban, sőt ezenkívül is messzeterjedő kereskedést folytatnak, kereskedő házaik északról délre, Pétervártól — Bataviáig, a Jáva szigetén, keletről nyugotra, Cantontól Londonig el vannak terjedve,

A nemzeti nagyságnak általam érintett emlékei, az irodalom, a haladás, melyet az örmények napjainkban ugy a szellemi, mint az anyagi téren tettek, felébresztették bennök a nemzeti érzületet, a nyelv, nemzetiség, haza és szabadság szeretetét, a nemzeti mivelődés természetes következményeit.

IV.

Katholikus és szakadár örmények keleten. A szakadárok megtérését előmozdítja az örmény szertartásnak és nemzeti institutioknak tiszteletben-tartása, a romai egyházzal egyesült örményeknél akadályozza a latinizálás.

Vallási tekintetben az örmények két felekezetre oszlanak, a Romával egyesültekére, és nem egyesültekére. Mindkét rendbeliek az isteni szolgálatot nemzeti nyelven végzik ősrégi liturgia és szertartás szerint, mely annyira összefort a nemzet életével, hogy a vallással és nemzetiséggel tökéletesen azonosnak tekintik.

Érdekében áll a kath. egyháznak kétségekivül a tőle egykor elszakadt keleti egyházaknak újbóli egyesülése a római egyházzal, óhajtja és igyekszik azt az egyház minden tőle kitelhető módon eszközölni; már pedig bizonyos, hogy az unio művét a szakadár egyházak népeinél misem mozdítja elő jobban, valamint misem akadályoztatja inkább, mint a kedvező vagy kedvezőtlen bánásmód, melyben részesülnek a kath. egyház részéről egyházaik azon töredékei, melyek Romával egyesültek. A keletiek kegyelettel ragaszkodnak ősrégi szokásaik, szertartásaik, és egyéb nemzeti és egyházi intézményeikhez; és misem tartoztatja őket vissza inkább a romávali egyesüléstől, mint abbeli hiedelmök, hogy egyesülve a nyugoti egyházzal veszítik idővel ritusukat és nemzetiségüket, mit évezredekken át féltékenyen őriztek, és bele olvasztatnak a latin egyházba. Ellenben a romai egyháznak végzései és a pápáknak a keleti egyházak ügyében közzétett constitutioi egyről egyig oda irányozvák, hogy a keletieknek említett aggodalmát eloszlassák, és őket ebben a tekintetben megnyugtassák „volumus ut in Fidei unitate rituum servetur varietas. Volumus ut omnes catholici fiant, non ut omnes latini fiant“^{1.)} képzelhetni a benyomást, melyet tesz a keleti szakadárookra, ha daczára ezen biztosításoknak látják, hogy egyházuk hierarchiaja és ritusa nem csak nem tartatik tiszteletben a keleti egyháznak valamely töredékénél, mely a romai egyházzal egyesült, hanem épen elnyomatik. Egyetlen ily eset többet nyom a keletieknél akárhány pápai constitutionál, mely a ritusok fenntartását sürgeti.

1.) XIV. Benedek „Allatae sunt Encyclic.“

A bánásmódot, melyben az örményegyház Romávali egyesülése óta Erdélyben részesült olyannak épen nem mondhatni, mely alkalmas volna a keletiekre kedvező benyomást tenni, és őket az uniora hangolni, mint ezt láthatni „*Historia Armenorum Transsilvaniae*“ czimű könyvemben, és alább jelen védiratomban.

Jóllehet pedig a politika, mely az örmény szertartásu egyház irányában Erdélyben kezdettől követtetett ellenkezik a kath. egyháznak érdekeivel, szándékaival, és törvényeivel, és az által nem helyeseltetik; mindazonáltal az a szakadároktól tudvalevőleg nem a részletes erdélyi latin egyháznak — melynek műve — hanem általjában az összes kath. egyháznak tulajdonittatik, és annak fejét a romai pápát compromittálja a keletiek előtt, igazolja a romai egyház ellen a latinizálás szempontjából emelt vádjait, megerősíti őket a tévelygésben és szakadárságban, és így kimondhatlan sokat árt a kath. egyházat közvetlen érdeklő unio szent ügyének.

Ezen tekintetek, melyeket szem elől veszteni nem lehet, általános jelleget kölcsönöznek az erdélyi örményritusi kérdésnek, kiemelik azt localis szük köréből, és az összes egyházat és catholicismust érdeklő kérdések színvonalára helyezik.

Ezen szempontból tekinti azt Roma, mely az ügy iránti érdeklődését ismételten tanusította, a mi egyébiránt nagyon természetes, minthogy fel se lehet azt tenni Romáról, hogy egykedvűleg nézze, mikép egy particularis egyház oly eljárást kövessen Romával hitegységben, közösségben élő valamely keleti ritusu egyház irányában, mely eltér a közönséges egyház intentioitól és határozmányaitól és a mely a catholicismus érdekeit veszélyezteti.

Ily szempontból kell, hogy azt felfogja a kath. egyháznak minden hí fia, ki szíven hordja egyháza érdekeit, ki nem áldozza fel azokat némi alárendelt értékű helyi érdekeknek és személyes tekinteteknek.

Ily szempontból fogtam fel azt én is, és ily szellemben tárgyaltam ugyemlített historiai művemben mint jelen dolgozatomban. Nem küzdöttem én soha és nem is küzdök egyik vagy másik püspök és még kevésbé a magát *φιλανθρωπος*-nak nevező czáfoló személye és társai ellen, hanem küzdök a rendszer ellen, mely az örmény szertartásu egyház irányában az erdélyi püspöki szék által követtetett, ok nélkül igyekszik azért bár ki is azt úgy tüntetni fel mint magán ügyet, mint személyes kérdést, holott mint láttuk kellő szempontból felfogva a szó szoros értelmében egyházi ügy,

a katholicismust érdeklő kérdés, mi reánk örmény szertartásu katholicusokra nézve pedig élet és önfentartási kérdés. Innen van, hogy felemlítve a tényeket és a tényekről tanuskodó rendeleteket, s legfőlebb azok keletkezési éveit, a főpásztorokat, kiktől eredtek, ritkán vagy épen nem nevezem meg, annyival is inkább, mivel jól tudom, hogy a rendszernek — melyről szólok nem annyira a püspök a letéteményese és hordnoka, hanem inkább a belső és külső tanács, mely környezi. Azért halhatatlan a rendszer, valamint halhatatlan a testület mely azt képviseli. A püspök személyének változása azon mit sem változtat. Minden püspök — legyen az erdélyi vagy magyarhoni származásu — ha mindjárt ellenkező meggyőződést táplált és nyilvánított is mielőtt erdélyi püspök lett, ahogy a lett, engedve az őt körüláramló befolyás hatásának a rendszert elsajátította és rövid időn annyira bele szeretett az eszmébe, hogy annak a kitűzött terv szerinti kivitelét főpásztori működése egyik lényeges feladatául tekintette. Ebből magyarázható, hogy voltak püspökök, kik — a műveltség és tudományosság magas fokán, — melyen állottak — felül emelkedve a környezetnek az örmények iránt táplált előítéletein — jó indulattal voltak a nemzet és ritus iránt, s atyai szívök sugallatát követve, egyeseket ugy az egyháziak mint a világiak közül a gyermekek asztaláról lehullott némi kegyelmi morzsalékokban részesítettek; de bizon csak morzsák voltak azok, és elszigetelt kegyelmi tényeknek bizonyultak be; mert valahányszor jogi és elvi kérdés forgott fenn, valahányszor az örmény papságnak vagy ritusnak teendő valamely concessioról volt szó, mindannyiszor visszatértek ők is püspöki székök bevallott hagyományos politikájához; sőt ha ne talán volt is szándékuk tenni valamit a szertartás javára, az hajótörést szenvedett ministeriumuk ellenszegülésén, mely a Dioecesis érdekei elleni merényletnek tekintette a ritus terén tett vivmányokból legkissebbet is feladni.

A mi már illeti igénytelen személyemet, kezeskedik arról multam, jelen szerény helyzetem, hanyatló korom, és egészségi állapotom, hogy nem magán érdekek, nem önző czélok által indítatva szólaltam fel nemzeti egyházam védelme mellett; hanem, mert láttam az iszonyu dulást, melyet annak kebelében avatatlan kezek véghez vittek, láttam a szörnyü botrányt, melyet egyházunk szomorú állapota keleti atyánkfiaiánál a Romával egyesülteknél ugy mint a nem egyesülteknél kivétel nélkül előidézett; összeszedtem

minden erőmet, hogy ezen kettős veszélyt az egyháztól elhárítsam, mire nézt, ha csak ugyan még is van bennem ambitio, az abban áll: hogy egyházamat emancipálva, azt azon válságos helyzetből, — melybe ellenséges üzelmek folytán sodortatott — kiemelve és jövőjét biztosítva lássam.

V.

Az örmény katolikusoknak Erdélyben Romávali egyesülésök után volt előbb megyés — azután apostoli helyettnök-püspökjük. Egyházuk missioi állomást képezett, és mint ilyen közvetlen az apostoli sz. szék joghatósága alatt állott.

Ezeket előrebecsátva ott fogom fel jelen védiratom fonalát, a hol azt az „Idők Tanuja“ 236-ik számában közzétett értekezésben hagytam. Mondottam akkor, hogy a jó egyetértés különböző ajku és szertartású egyházak közt legbiztosabban a jogoknak kölcsönös tiszteletben tartása által tartatik fel, ugyanazt mondom most is. Jog és törvény alapja minden társadalomnak úgy polgárinak mint egyházinak. A törvénynek megszegése mulhatlanul maga után vonja nem csak az egyetértésnek, de magának a társadalomnak felbomlását; miután a törvény határain túl az önkénynek, a nyers erőnek kezdődik sötét uralma, hol a gyengébbnek törvénye az erősebbnek akarata . . . sic volo, sic jubeo . . . mondtam továbbá, hogy a kath. egyháznak törvényei, az apostoli szent széknek határozatai, és a romai pápáknak constitutioi, melyek az örmény egyháznak fennmaradást, annak a maga körében ősrégi traditionalis intézményei szerinti szabad mozgást és fejlődést biztosítanak az erdélyi latin szertartású egyházi kormány által tekintetbe nem vétettek. Ennek ellenkezőjét kell vala az ellenek bebizonyítani az „Idők Tanujának“ 262 számában megjelent czáfóli cikkében, erről azonban hallgat az irás. Minden egyebet találunk abban, de feleletet ezen éles vádra hiában keresünk.

Minthogy ezen vád oly annyira súlyos, hogy azon bárki is elszőrnyűködhetett, én pedig már csak az által is, hogy azt emeltem, a felelősséget az iránt magamra vettem — szabad legyen nekem magam igazolása, és a tény-állás illustratiója tekintetéből, mindenesetre pedig az ügy érdekében a következő hiteles okmá-

nyokon alapuló historiai adatokat felemlíteni. Kiderül azokból, hogy a vád bár drasticusnak tetszik első tekintetre épen nem tulzott, hanem áll fájdalom! és a történezet szabályai szerint bebizonyított igazság.

Püspökjük volt Erdélyben az örményeknek, mielőtt Romával egyesültek, és püspökjük volt azután is sok ideig. Mennas valóságos megyés püspök volt megtérése előtt, és a maradt azután is hogy megtért 1686-a bekövetkezett haláláig. Hogy utódja Verzeszky nem „*Episcopus armenorum terrae Moldaviae et Valachiae actu in Transsilvania degentis*“ mint Mennas, hanem Aladini püspöki czimmel ruháztatott fel és apostoli helyettesi minőségben kormányozta az örményeket, az a dolgon mit sem változtat; ő azért valóságos felszentelt örmény püspök volt, s csak arra mutat, hogy a romai szék, — melynek az erdélyi örmények megtérítésében kétségkívül legnagyobb része volt — a Romával egyesült örmény telepet Erdélyben missioi állomásnak tekintette és mint ilyen felett az egyenes joghatóságot magának fenntartotta. Atyai gyengédséggel ápolta a zsenge ültetvényt, gondoskodott lelki szükségeinek pótolásáról, mise-mondó és egyéb lyurgicus könyveket nyomtatott számára, időről időre apostoli visitatorokat küldött, kik a missio ügyeit intézzék, és állapotáról az apostoli széket értesítsék. Papokat kivétel nélkül a Propaganda nevelt az erdélyi örmény missio számára saját költségén elébb ugyan Romában, azután Lembergben, kik azután is mint alumnusai a Propagandának, annak közvetlen joghatósága alatt állottak, magukról és hit küldéri működéseikről évenként jelentést tettek Romába a hittedző-gyülekezetnek, mint ez a missionariusoknál maig is szokásban van. „*Sacerdos Christophorus Isaac Armenus Transilvaniae alias alumnus in collegio de Propaganda Fide . . . exposuit sacrae Congregationi in relatione, quam de se ipso singulis annis explere teneatur*“ . . . írja a bécsi apostoli nuncius 1750-ben Stoyka Zsigmond erdélyi püspöknek. Egy más okmányban 1751-ről kifejezve találjuk papjainknak hitküldéri rendeltetését eme szavakban „*Joannes Karácson et Joannes Jakabfi, qui per plures annos in hoc urbano Collegio versati multa cum laude ingenii ac virtutis — Lauream Doctoris in Philosophia et Theologia consecuti sunt; denique vero — suscepto sacro Presbyteratus ordine — jussu S. hujus Congregationis discedunt ex Collegio, ut sacris missionibus obeundis operam suam ac laborem impendant*“.¹⁾ Alkalmaztattak is közölők

1.) Lukácsí „*Historia Armenorum*“ p. 104—110.

többen Roma által külföldi missiokra így 1757-ben Jakabfi János Oláhországba küldetett, kit a nagy és dicső Mária Theresia látott el utlevéllel, melynek első sorait emlékezet okáért ide igtatom „*Sacrae Caesareae ac Regiae Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque Majestatis Mariae Theresiae Archiducis Austriae Dominae nostrae clementissimae nomine praesentium exhibitori Joanni Jakabfi armeni ritus Presbytero et Collegii Urbani alumno, qui qua designatus a Sancta Congregatione de Propaganda Fide in Valachiam Turcicam discedit missionarius, hae litterae patentales expeditae et traditae sunt etc.*

1782-ben Duha Kristóf szamosujvári áldozár a romai congregatio által épen Krimeába küldetett, hol mint hitküldér 26 évig sikerrel működött; áldásban van maig is emlékezte Karaszu-Bazarban, hol életét 1810-ben bevégezte. A templom, és paplak hirdetik apostoli buzgalmát.

Erzsébet városában, — honnan hasonlóképen többen küldettek az apostoli szék által külső missiokra — az épület, melyben laktak ma is missionariusok házának neveztetik.

Ürességbe jövén 1752-ben a szépvízi missioi állomás a szamosujvári és erzsébetvárosi örménykerületi papság a mondott évben tartott gyűlésben közakarattal megállította, hogy a szépvízi állomást jövőre a nevezett két kerület papjai, — kik valamennyien a Propagandának levén növendékei a missiokra hivatásuknál fogva egyaránt köteleztetnek — mindenkor felváltva lássák el lelkészszel, mely határozat következtében azonnal oda küldetett Mennas de Geron szamosujvári pap; tétettek pedig ezen dispositiok és intézkedések részint a sz. szék, részint az örmény clerus által az erdélyi püspöki székek minden hozzájárulása nélkül.

A szamosujvári község tanácsa is azon feliratában, melyet Theodorovics ügyében Romába felterjesztett, erélyesen tiltakozik az erdélyi püspöki székeknek hivatlan beavatkozása ellen az örmény papság ügyeiben, mint a mely nélkülöz minden törvényes alapot: „*Ad haec S. Sedes apostolica decursu complurium annorum plures quos Roma ipsa educavit submisit populo nostro operarios, at vero ex nullis instrumentis literariis erui potest, eosdem operarios subjici debere jurisdictioni Episcopi latini*“ — mond a nevezetes okmány. ¹⁾

1) L. Historia armenorum p. 200.

A ki ismeretes a missziók történetével és azon viszonylattal, melyben azok Romához állanak, tudja, hogy a hol missioi állomás van, ott nincs megyés püspök, nincs rendezett hierarchia, hanem a joghatóságot a felett a szent szék maga apostoli helyettesek által gyakorolja, kik valamely megszünt vagy „in partibus infidelium“ létező püspökségnek czimét viselik. Így volt ez Angliában, mielőtt a hierarchiát IX. Pius ott visszaállította. Így volt az örmény kátholikusokra nézve keleten, mielőtt a konstantinápolyi primási szék, és alatta több püspökségek szerveztettek. Így van ez ma is, hogy a világ távolabbi részeit ne említsem Europa több országaiban. Ellenben hol rendes hierarchia létezik, ott nincsen missio, nincs helye az apostoli helyetteseknek, visitoroknak, ott a püspök székhelyének czimét viseli, és megyéjét a lelkiekben maga kormányozza. Mindezt másképp találjuk Erdélyben az örményeknél — mint láttuk az előadottakban. Itt Roma, Mária Theresia sőt József császár korában is egy ideig még teljes élvezetében volt az örmények mint missio telep feletti jogorának. Duha Kristóf mint maga helyén mondottam 1782-ben tehát József császár idejében küldött a Propaganda által Krimeába.

VI.

Az erdélyi örmények soha sem bocsáttattak az apostoli szék által az erdélyi püspökök joghatósága alá. A lebergi örmény-érseki és az erdélyi latin püspöki szék versenyeznek az erdélyi örmények egyházi birtoklása felett. VI. Károly császárnak és a nagy Mária Theresiának határozott szándéka volt Erdélyben örmény ritusu püspökséget állítani.

József császárnak ismeretes egyház-ellenes intézkedései következtében az összeköttetés Romával meglazult, a közlekedés megnehezített, a növendékpapok már nem Romában mint annak előtte; hanem előbb ugyan Lembergben a VIII. Sándor pápa által alapított örmény collegiumban, azután pedig a centrale semnariumban Budán és Nagy-Szombatban végezték hittani tanulmányaikat. Lembergben végzett p. o. Mártonfi Kristóf, Nagy-Szom-

batban pedig Simai Lukács, — mindketten utóbb szamosujvári plébánosok.

Azonban Roma az erdélyi örményeket sem József császár korában, sem azelőtt, sem azután nem bocsátotta az erdélyi püspökség joghatósága alá. Nem egyszer támadt kérdés ez iránt, de soha egyetlen okmányt felmutatni nem tudtak, melylyel a vita-kérdést részökre eldöntsék, mit ha ilyenl bírnak, tenni el nem mulasztották volna.

1786-ban midőn a leMBERGI öRMÉNY érsek József császárt egy terjedelmes okadatolt iratban arra kérte, hogy az erdélyi örményeket, — mint a kik mig Moldvában laktak az ő érseki székhéhez tartoztak, püspökeik annak suffraganeussai voltak, és a kik lakhelyeiknek Erdélybe történt áttétele által az ő hivei lenni meg nem szüntek, — rendelné vissza a mondott érsekség joghatósága alá, a hová nemzétiségöknél és szertartásaiknál fogva tartoznak. Gr. Battyáni püspök, — ki ez ügyben ki lön hallgatva — a káptalan segítségével legnagyobb gonddal felkutatta a püspöki levéltárnak okmányait, hogy a leMBERGI érsek követelésére minél alaposabban megfelelhessen; azonban mind az a mit ez érdemben felhoz két elvre vezettethetik vissza a devolutionis és a reciprocity elvére. A káptalan terjedelmes jelentésében, melyet a püspöknek 1786 September 14-én e tárgyban tett főleg a devolutionis elvre támaszkodik. „Az örmények — mond — mint hontalanok és jövevények — kik a Mártonfi püspök megyéjében telepedtek le, Oxendius apostoli helyettes halála után önként és teljes joggal oda estek Mártonfi püspök jogora alá.“ — „Ipsa Oxendii demortuo, concives sui in religionis negotio turbas concitant, quas latinus Episcopus Transilvanus Georgius Baro Mártonfi, in quem jus in illos tanquam antea vagos et adventitios, postea vero in sua Dioecesi jam domiciliatos post Oxendii Apostolici Vicarii decessum optimo jure fuerat devolutum. Sedavit etc.

Battyáni ellenben az erdélyi főkormányzszék utján József császárhoz feljuttatott feleletében inkább a viszonyosság elvét emelé ki és arra alapítja Erdély püspökeinek jogát az örményeken. „Episcopus Mártonfi — mond — usque adeo omnem jurisdictionem in Armenos exercuit, ut Armenos in ritu suo deservituros etiam Sacerdotes ordinaverit. Mutuam in eo rependit vicem Auentio Verzár, qui ad latinum quoque ritum sacerdotis consecravit.“ Ki nem látja mily ingatag, mily határozatlan jelen esetben

mindkét elv, és az azokból vont jogi következtetés. Mindkettő — akár együttesen akár különkülön véve — édes keveset, vagy épen semmit sem nyom a kritika mérlegében; nem a jus devolutionis, mert az örmények Oxendius püspök halálával nem lettek „res nullius“, kik a jus primae occupationis elvénél fogva azé legyenek, ki előbb tesz kezet rájuk. Ők a mint fennebb megmutattam a romai szent szék közvetlen joghatósága alatt állottak Oxendius életében, ki a romai széknek helyettese volt, és Roma jogora alatt maradtak Oxendiusnak halála után. Aztán a jus devolutionis csak is homogen ritusu elemeknél jöhet alkalmazásba, és semmi esetre sem a heterogen ritusuaknál. A devolutionis elvénél fogva az erdélyi megye annectálhatta p. o. a kun-dulások következtében megszűnt egykori milkoviai püspökségnek Erdélybe berugó részeit és hiveit a Barcaságban és a Székelyföld keleti székeiben, az Esztergom joghatósága alatt állott szebeni prépostságnak a reformatio után fennmaradt katolikusait mint homogen elemeket; de mikép kebelezhetette volna be az egészen heterogen szertartású örményeket csupán azért, hogy ők Erdély területén telepedtek le, melynek országos címével diszkesedik — azt nem látom; mert ha a territorialis cím jogot ad annak körében lakó bármily szertartású katolikusokra, ugy az erdélyi latin szertartású püspök címének erejénél fogva bekebelezheti az illető püspök halála után bármelyik görög egyesült püspökségnek mindazon részeit, melyek Erdély határain belül fekszenek. Nem kevésbé sántikál Battyáinak a viszonyosság elvén alapított érve; a tudós főpap tudniillik feledi azon fontos környülállást, hogy Oxendius a száműzetésben levő erdélyi latin püspök felkérésére gyakorolt némi joghatóságot a latin szertartásuakra, — mint ezt az „Ortus et progressus variarum in Dacia Gentium et Religionum“ írója megjegyzi eme szavakban: „Oxendius nec ritu solum armenico, verum etiam latino ab exule Transilvanorum Episcopo rogatus, antistitis religiosissimi munia, plurimo cum animarum emolumento exercebat. Mártonfi ellenben — kivéve azon egyes eseteket, melyekben a szent szék által megbízott — kéretlenül és hivatlanul avatkozott be az örmények egyházi ügyeibe, és igyekezett őket joghatósága alá vonni.

Való ugyan, hogy VI. Károly császár ugy a szamosujvári mint az erzsébetvárosi örmény közönségnek 1726-ban adott diplomájában az örményeket az erdélyi püspök felügyelése alá helyezi, de ez nem volt, és nem is lehetett felhatalmazás a lelki

joghatóság gyakorlására, — miután ilyent a kath. egyházban tudvalevőleg csak is annak feje a romai pápa adhat; — hanem inkább a felségnek fővédnöki jogából kifolyó állam-gazdászati és közgazgatási intézkedése, mint ezt az okmány szövege mutatja; meghagyatik t. i. abban az erdélyi püspöknek, legyen gondja, hogy az örmény rítus Erdélyben megtartassék „curabit ut rítus armenus debite ibidem — Szamosujvarini — et alibi observetur, a szakadárok és tanak távol tartassanak.

Igy értelmezték azt, mind az örmények, kik egyházi ügyeikben a diploma keletkezése után is ép úgy mint annak előtte egyenesen Romába folyamodtak. Mind az erdélyi püspökök, kik épen annak nyomán tettek Romában lépéseket a lelki joghatóság kieszközlése végett; mind maga a romai szent szék, mely az előbbi viszonylatot az erdélyi örmény egyházzal — mint missio-állomással azután is — mint láttuk — teljes épségében fenntartotta. Innen magyarázható miért nem hivatkozik Batthyáni és kaptalana a lemergi örmény érsek követelésére adott feleletében az említett diplomára.

Hogy maga VI. Károly császár is az örmény egyház körüli intézkedését a fennebb adott értelemben vette és ideiglenesnek tekintette, legfényesebben bizonyítja azon apostoli cselekménye, melylyel az erdélyi örmény püspökség visszaállítását 1738-ban kelt felsőbb határozatánál fogva megrendelte. VI. Károly ezen legkegyelmesebb rendeletét olvashatni azon szerződvényben, mely a szamosujvári uradalom iránt a nevezett uralkodó és a városi közönség közt kötött, melynek a püspökségre vonatkozó sorai ekép hangzanak: „Nos vero ut armenae in Transilvania nationi sanctae romano-catholicae Ecclesiae ibidem unitae, ut ex suo pariter unito Clero Episcopus admittatur, ejusdem denominatione, et praesentatione majestati nostrae semper reservata clementer resolverimus, ac pro intertentione seu mensa episcopali annuatim sexcentos florenos Rhenenses pendendos, pro reali seu hypothecario fundo autem in capitali duodecim mille florenos rhenenses ex supra fata centum millium florenorum rhenensium pro dominio Szamosujvár ultimatim dependenda summa, prae manibus ipsius communitatis, — quousque fiscalia bona, aut alius fundus ejusdem valoris occurreret relinquendos constituerimus, vigore benignae resolutionis nostrae per cameram nostram aulicam die 8-a mensis Maji anni jam praeteriti 1737 ad Regiam Cancellariam nostram regio-aulicam Tran-

silvanicam intimatae clementer danda, donanda et inscribenda duximus.

A halhatatlan emlékezetü Mária Theresia, jóllehet maga is felvette a szamosujváriaknak megújított szabadíték levelében a kérdéses pontot, mindazonáltal komolyan gondolkodott az erdélyi püspökség restauratioja felől. Miért VI. Károly császár által örmény püspökségi alapra hagyományozott 12,000 forint kamatjából 500 ft. oly kikötéssel rendelt nyugalmazott plébános Theodorovics Mihálynak évenként adatni „hogy nevezett plébános — szavai a dicső Mária Theresiának — a kitett összeget mindaddig huzza, míg boldog emlékezetü atyám által felállíttatni szándékolt örmény püspökség valósággal életbe léptettetik. Azon esetben pedig, ha az örmény szertartásu püspök előbb nevezetné ki, sem hogy Theodorovics Mihály követelése kielégítették, a hiányzó összeget a szamosujvári közönség fogja neki kipótolni.

VII.

A püspökök beavatkoznak az örmények egyházi ügyeibe. Roma apostoli visitorokat küld Erdélybe. Az örmények Bécsben s Romában a nemzeti püspökség restauratioját sikerrel szorgalmazzák, törekvéseiket Erdély főpásztorai meghiusítják.

Világos a mondottakból, mikép a joghatóság, melyet Erdély püspökei az örményeken gyakorolnak — nélkülöz minden törvényes alapot, ilyennel ők sohasem birtak, és az erdélyi örmény gyarmatnak általam fennebb előadott missioi természete a római ordinarius mellett még egy más hason hatalmu ordinariusnak azon egy időben és azon egy nyáj felett lehetőségét is kizárja.

A megbizások, melyeket Erdély püspökei az örmények ügyeire nézve kaptak, és a melyekre ugy látszik az ellenfél részéről oly sokat építenek — csak annyit bizonyítanak, hogy egyes esetekben felkértek, hogy az örmények közt felmerült egy vagy más kérdésről vagy eseményről — mint a helyszínén lakók, kik a dolgokról legjobban lehettek értesülve Romába jelentést tegyenek. Ily jelentés kéretett a Propaganda-Congregatio Praefectusa által 1719 Mártonfi Györgytől az örmények közt Oxendus püspök halála után itt ott felmerült némely vallási zavarok tárgyában. 1750 Sztoyka

Zsigmondtól a kalendarium ügyében. ¹⁾ Mindezen egyes esetekben Erdély püspökei nem potestate ordinaria hanem facultate delegata romana Roma nevében és mint annak felhatalmazottjai működtek, — mint ezt a megbízó levelek szövege tanúsítja. Egyébiránt ily megbízásokkal nem csak püspökök, hanem egyes kitünő egyházi férfiak is tiszteltettek meg Roma által. A Propaganda 1750 p. o. épen egy fontos ritusi kérdésben nem a püspöktől hanem P. Baranyai Lászlótól a jezsuitáknak fejevári collegiuma rectorától kért informatiot; azért senkinek sem fog eszébe jutni azt állítani: hogy Baranyai az által egyenes jurisdictional ruháztatott fel. A hozzá intézett levélnek kezdetét, mivel szorosán a tárgyhoz tartozik ide igtatom: „Conquesti sunt quidam ecclesiastici ritus armeni comorantes in Transilvania apud S. Congregationem de Propaganda Fide Armenos homines catholicos ex quadam propensione erga ritum latinum deserere proprios ritus, et id vergere in detrimentum cath. religionis, dum schismatici orientales detrectant uniri Ecclesiae romanae, cum credant ex hoc facili transitu intendi suppressionem ritus armeni.“ ²⁾ Ép oly kevésbé lehet azt mondani a püspökökről azért, hogy egyes esetekben Roma által az örmények vallási v. ritusi ügyeikben megbizattak, és azokról jelentéseket tettek; és ha már csak ugyan Román kívül illethetett még más püspöki hatalom az örmények felett, a nem az erdélyi püspököt, hanem a leMBERGI örmény érseket illette már csak nemzetiség és ritus azonoságánál fogva is. ³⁾

A bizalom, melylyel Erdély főpásztorai az örmények ügyeire nézve egyes esetekben az apostoli szent szék által megtiszteltettek nyitott nekik utat befolyásuknak, és azzal hatalmuknak terjesztésére; beavatkoztak t. i. olyan ügyekbe, melyekre sem Romából felhatalmazást nem kaptak, sem az örmények által fel nem kérettek; minden törekvésök oda volt irányozva, hogy a természetes pásztor nélkül maradt nyáját lassanként behálózzák, őket hatalmukba kerítsék, a befolyást, melyet Roma megbízásából eddig egyes esetekben gyakoroltak általánossá tegyék, és a rendes joghatóság erejére emeljék. Ebbeli buzgalmukban sok oly tényekre engedték magukat ragadtatni, melyek az apostoli szent szék rosszálását vonták magok után. Mártonfi p. o. örmény ritusra papot

1) L. Historia armenorum p. 77 és 110. — 2) L. Historia armenorum p. 100.—

3) L. Historia p. 138—139.

szentelt, Bajtay pedig örmény ritusu papot felkatalmazott szent misét latin szertartás szerint is mondani, — mi mindkettő mint hatalmi tulkapás betiltatott, és Battyáynak VI. Pius pápához intézett ez iránti későbbi kérelmére sem engedtetett meg. Ugyancsak Mártonfi, hogy az örményeket annál inkább megnyerje, őket az örmény egyház külön böjtjeitől önhatalmilag felmentette — nem csak de azok megtartásától tényleg eltiltotta; miért Romából 1721-en rendre utasító levelet kapott, melyben egyebek után olvassuk „audientes hi eminentissimi Patres amplitudinem Tuam praedicti sacerdotis svasionibus morem gerendo, memoratis armenis jejuniorum suorum pervetustum probatumque usum omnino interdixisse. Te ipsum paterne seduloque admonendum atque adhortandum existimant, ut hac in re caute procedere satagas, non tantum ne scandalum hac de causa pusilli ac minus sapientes patiantur, sed etiam ne schismatici ad veram apostolicamque fidem e schismate accedere formident ac prorsus absteineant.“

Jelentéseikben, — melyeket említett megbizatasuk következtében többnyire a nélkül is Romába tettek, — az örményeknek megtérése, a hitbeni szilárditása, és a tévelyek kiirtása körüli érdemeiket, — miben közbe legyen mondva — tekintve azt, hogy nyelveket, szokásaikat és szertartásaikat nem ismerték igen csekély részök volt — igyekeztek kijemelni és mindenképen odahatni, hogy magokat az örmények lelki kormányzására képeseknek és elégségeseknek, következőleg egy külön örmény püspöknek kinevezését feleslegesnek és szükségtelennek mutassák bc. Mire nézt az örmények vallási állapotait a valónál hol kedvezőbb hol ismét setétebb színekben rajzolták le, a mint ezt t. i. önző céljaik elérésére idő szerint jónak és czélszerűnek látták; a mi Romában is felöltött és azon elhatározásra birta a gyülekezetet, hogy az erdélyi örmény egyház ügyeinek rendezése és megbizható tudósítások szerzése végett örmény nemzetbeli apostoli visitorokat küldjön hozzájuk. Az apostoli széknek ezen lépését egy akkori okmányban, vonatkozólag az erdélyi püspökök fennebb említett intentiójára ekkép találjuk indokolva „tum denique quod res suspicione minime careret, et essent qui eam Patribus suggererent Mártonfium vel ideo errores armenorum extenuare, ut hac quoque ratione Episcopi armeni in Transylvania necessitatem nullam esse, se autem iis quoque regendis parem sufficientemque comprobaret.“ ¹⁾

1) Lukácsi Historia Arm. p. 79.

Hogy az erdélyi püspöki székek minden cselekményeiben egy külön örmény püspök kinevezésének megakadályozása szolgált irányul, nyílt titok volt az nem csak Erdélyben de Magyarhonban is, értesülünk egri tudós tanár Eötves Ferencznek hihető Battyáni felkérésére az örmény rítusról 1782-ben irt jelentéséből, melyben leplezetlenül kimondatik, hogy Szeredai a bérmálás szentségének kiszolgáltatását az örmény áldozároknál meghagyatni főkép azon okból véleményezte „ut sic eo facilius evincat eos nullatenus indigere gentis suae ordinario. 1)

Az apostoli visitorok küldetését nem jó szemmel nézték Erdély főpásztorai, azt Roma részéről bizalom hiányának tekintették és nem ok nélkül, mert lehetetlen volt be nem látniok abból, hogy annectálási törekvéseik az apostoli széknél viszhangra sehogy sem találnak, — mint a melynek esze ágában sincs az erdélyi örmény egyháznak fennálló viszonyát a szent székhöz, és azzal missioi természetét megváltoztatni, és azt az erdélyi latin szertartásu egyház-megyei hatóság hatalma alá bocsátani, sőt minden jelek oda mutatnak, hogy az örmény püspök kinevezése kilátásba van helyezve, és a már csak idő kérdése.

Más részről viszont, tekintve az örmény népnek kedvezőtlen hangulatát, melyet kétértelmű eljárásuk által nagyrészt magok idéztek elő, még kevésbbé lehetett kilátásuk arra, hogy az örmények önként vetendik magokat alája püspöki hatalmuknak; e helyett kénytelenek voltak épen az ellenkezőt tapasztalni és azon szomorú meggyőződésre jutni, hogy az örmények nem mondtak le a nemzeti püspökség restauratiojának reményéről, és azt az erdélyi püspökök kedvéért tenni épen nem hajlandók, hanem ugy Bécsben mint Romában folytonosan szorgalmazzák a püspök kinevezését, és pedig nem minden siker nélkül, miután Theodorovics Mihály szamosújvári plébános és az összes erdélyi örmények esperestje Bécsben a császári udvarnál oda tudta vinni a dolgot, hogy VI. Károly császár az örmény püspökség felállítását meghatározta, tartásáról gondoskodott, s arról nyilvános oklevelet állított ki, hogy csak a püspök kinevezése volna hátra, alant pedig az örmények azon jövedelmet, melyet Verzereszky püspök életében a püspöki asztal tartására magok önkéntes megadóztatása által szoktak volt évenként összeállítani, annak biztos reményében,

1.) L. Historia armen. p. 119.

hogy a püspöki kinevezés ha késik is, de elmaradni semmi esetre nem fog, azután ép úgy mint a püspök életében beszédtek, és a püspöki pénztárba a leendő püspök számára beszolgáltatták.

Ezen hírekre megdöbbsent a püspöki szék, s azonnal mindent mozgásba hozott, hogy a fenyegető veszélynek elejét vegye, és a mozgalmat csirájában elfojtsa. Szamosujvárra biztosokat küldött, kik a pénzgyűjtésnek örmény püspöki alapra végére járjanak, és azt beállítsák. A biztosok azonban — mint a hagyomány hozza — ottan a nép részéről nem a legszívélyesebb fogadtatásban részesültek, és az önkéntes adakozások a mondott célra még azután is folytak; fent meg az udvarnál az örmények megtérésének őszinteségét vonták kérdés alá, elhitették hogy az örményeket, — kik most sem volnának mentek a vallási tévelyektől, és a schisma felé kacsingatnak — csak a latin szertartásu püspökök képesek a romai egyház engedelmisségében megtartani. Azt ugyan tudtuk különben is, hogy ily nemü vádakkal és gyanusításokkal buktatták meg Erdély főpásztorai — csupa testvéri szeretetből — az örmény püspökség ügyét, de még jobban kiderül az Bajtay püspöknek az akkori főkörmányszékhez írt és épen az ellenfél által az „Idők Tanuja“ 262 számában felhozott szavaiból. Minden kételkedést pedig eziránt eloszlat magának a fejevári káptalannak vallomása, melyet a lembergi örmény érsek követeléseit tárgyában 1786. év September 7. Battyány püspöknek beadott jelentésében olvasunk, melynek ide vonatkozó örökre emlékezetes szavai ekkép hangzanak: „Verum quidem est, quod sub priorum Episcoporum Transilvaniensium regiminis tempore, memoratus in adducta Historia Parochus Szamosujvariensis Michaël Theodorovics cum iisdem suis parochianis multum apud augustam aulam elaboraverit, ut distinctum nancisci possent sui ritus Episcopum, et ut is idem ille Michaël esse posset, atque in hunc finem fundum etiam pecuniarium pro illius mensa undecunque demum — önmegadóztatásuk által — congregaverint, verum enimvero latini Episcopi Transilvanienses his eorum conatibus usque adeo adversati sunt, ut res ad hodiernum usque adhaeserit.“

VIII.

Az örmény püspökségi ügy főelőmozdítója és vezetője Theodorovics Mihály szamosujvári plébános a püspöki szék által bűnvád-kereset alá vették, és daczára ártatlanságáról tanuskodó fényes bizonyítványainak és a szamosujvári község tanácsa tiltakozásainak kihallgatatlan elítéltetik és plébánosi állomásától megfosztatik.

Az erdélyi püspöki szék nem elégedett meg azzal, hogy az örmény püspökségi kérdést szeretetlen gyanúsításai által megbuktatta elvben, megbuktatta azt másodsor személyében annak, ki az ügyet képviselte, azt vezette, ki azt Bécsben odáig érlelte volt, hogy csak a kinevezés volna hátra. Theodorovicsnak — kerüljön az bár miben — buknia kellett, az eszközökben nem válogattak, ürügy nem hiányozhatott, azt szolgáltatnak némely elégedetlen káplányok, kik — aligha nem felbujtatva — hamis vádakkal jötevényük ellen felléptek. Megragadta mind két kézzel — mint képzelni — a püspöki szék a kedvező alkalmat, hogy magát Theodorovicson megboszulja, azonnal bűnvád-kereset indított ellene, vallatások történtek, melyekben a vádlók egyike mint vallató biztos, másika mint tanu szerepelt, és jóllehet a tanuk közül némelyek Fejérvártt a Consistorium előtt a hová idéztettek — vallomásukat visszavonták, mások módosították, mások végre a neveikben irt vallomásokat nem ismerték el magokénak, és esküvel erősítették, hogy arról mit sem tudnak, mit a hűtelen vallatók összeirtak. Hasztalan tiltakozott ez erőszakos eljárás ellen a szamosujvári tanács és választott közönség; mit sem nyomtak ugyan csak a szamosujvári városi előjáráságnak és község tanácsának, a gergyószék tisztségének és a csiksomlyói ferencziek hivatalos bizonyítványai a vádlottnak ártatlansága mellett. Theodorovics távollétében — Bécsben időzött — kihallgatatlan, ártatlanul elítéltették. A Historia azóta fényes elégtételt adott Theodorovicsnak, felderíté az aljas indokot, melynek ő áldozatául esett, és megbélyegezte az ítélőszéket, mely a hallatlan ítéletet hozta; okát ezen eseménynek egy emlékirat azon időből igen jellemzőleg adja „Literae quippe ad Episcopum Zorger venerant, quae referebant:

Theodorovicium mitram ambire, et sibi Viennae procurare, atque hoc abunde sufficiebat, ut pro sceleratissimo haberetur. ¹⁾

A szamosujvári városi közönség mélyen áthatva a méltatlanság érzetétől, mely érdemduz lelki pásztorán a püspöki szék által elkövettetett egy panaszos iratban, melyet birunk Passionei Domokos bécsi nuncius utján az apostoli szent székhez fordult szenvedéseinek gyökeres orvoslásaért esdve, melyben miután a tényállást előadta, újból esedezek, hogy egy örmény püspök kinevezésével vessen véget valaha a szent szék a nemzet nyomorainak és a püspöki szék példátlan erőszakoskodásainak; különben is semmi okmány nem létezik, melyből joggal lehetne következtetni, hogy ők és papjaik a latin szertartásu erdélyi püspök joghatósága alá adattak volna; abból hogy egyesültek a romai egyházzal még nem következik, hogy nemzeti főpásztor nélkül hagyassanak, az oláhok is — mondják tovább — egyesültek Romával, de azért saját ritusok szerinti püspökjük vagyon. Az egész feliratot olvashatni többször idézett historiai munkám 96—100 lap. bezárólag, — végso-
rait itt adjuk: „*Experti denique fuimus omnem illegalitatem praevaluisse ex hoc inverso procedendi modo, et hujus modi inquisitioni, contra quam etiam actu excipimus, majorem fuisse datam fidem, quam tota communitas consequi merebatur, verbo denique non ut catholici reuniti sed infra tractamur, dum nobis trium aut quatuor privatorum fides praefertur. Horum vero omnium seu defectuum seu exinde gravaminum emergentium, si penitius inspiciamus nulla alia radix aut origo est, quam quod ex gente nostra careamus Episcopo, qui e vicinio specularetur acta nostra et cleri atque defectuosis opportune mederetur. Habent hoc indultum a sede Apostolica in Transilvaniae principatu unita natio valachica, ut e gremio suo Episcopo proprio gaudeant, et cur eodem indultu Armeni, cum simus etiam diversi ritus frustrari deberemus. Ad haec S. Sedes Apostolica decursu complurium annorum, plures, quos Roma ipsa educavit submitit populo nostro operarios, at vero ex nullis instrumentis litterariis erui potest, eosdem operarios subjici debere jurisdictioni Episcopi latini; Unio forte cum S. Romana Ecclesia staret pro Episcopo latino, verum haec ratio nobis vacillare videtur; nam non obstante eo, quod natio valachica S. Unioni subscripserit, nihilominus tamen ex suo gremio legit Episcopum,*

1) L. Historia arm. p. 95.

et nos pariter ad evitandas tot inordinationes de gente nostra... eligendum saltem suffraganeum ardentissime petimus.“

Most már az olvasóra bizom megítélni mit kellessék az ellenfélnek azon állításáról tartanunk, hol a szamosujvári népet denunciólja, hogy lelki pásztora ellen maga lépett fel mint vádló, állítólag némely kirivó hibáiért, és pedig azért, hogy őt püspökségre vágyódó szándékában megakadályozza, holott épen az ellenkező áll. Theodorovics teljes mértékben birta a szamosujvári népnek bizodalját, melynek legfényesebb jele kétségen kívül az: hogy épen ő tiszteltetett meg a városi közönség által küldetéssel VI. Károly császárhoz a szamosujvári uradalomnak megszerzése végett, mely küldetésében a legjobb sikerrel járt el. A püspökség dolgában is hivei megbizásából és velök együttesen működött mint ezt a fejérvári káptalan a fennebb idézett helyen maga megvallja e szavakban „verum quidem est . . . quod Michael Theodorovics cum iisdem suis parochianis multum apud Augustam Aulam elaboraverit, ut distinctum nancisci possent sui ritus Episcopum . . . bámulni lehet valójában miképen lehet szemben ily világos historiai tényekkel egy a nyilvánosság elébe szánt iratban semmivel nem indokolt egészen a légből kapott állítással előállani.

Nagy lehetett öröme Theodorovicson vivott győzedelme felett a püspöki székeknek, miután Battyáni korában tehát 50 év mulva is, mint valami fényes hadi ténynyel fennen kérkedett vele. Köztudomásu dolog volt különben is, hogy az örményeknek a nemzeti püspökség restauratioja körüli törekvése az erdélyi latin püspökök ellenszegülésén szenvedett hajótörést, kik tudtak mindig legyőzhetlen akadályokat gördíteni annak elébe; mindazonáltal ha azt én mondom vala, vagy bár ki is felekezetemből, alig talált volna hitelre, és alkalmasint a 262-ik cikkben reám halmozott aljas címekkel illetett volna, most azonban midőn a Venerabile Capitulum egy hivatalos iratban maga megvallja, hogy az örmények Theodorovics alatt sokat fáradoztak, hogy saját szertartásuk szerinti külön püspököt nyerjenek, és e végre némi pénzalapot is szereztek, hanem Erdély latin szertartásu püspökei az örmények ezen törekvéseinek annyira ellenszegültek, hogy azt meghiusították, és az ügy mind maig felakadt. A dolog felül áll minden kifogáson, és kizár minden kétkedést, valamint világosságánál fogva szükségtelennek teszi annak további commentálását.

IX.

A pásztor megveretését követi a nyájnak szétverése. Az egységes örmény egyház feldaraboltatik. A megmaradt parochiák a latin egyház-megyei kerületekbe kebelezetnek. Nagy része az örményeknek nemzeti anya-egyházától és ősi szertartásától elszakittatik, és a latin egyházhoz annectáltatik.

Azonban nem elég győzni, a győzedelmet tudni kell használni, hogy ehhez is jól értett a püspöki szék, a nyert diadal után csak hamar bebizonyította; mert azonnal hozzá látott a pásztor nélkül maradt nyájnak szétveretéséhez. Az örmény szertartásának kezdetben saját püspökeik, azután az apostoli-helyettesek és Visitatorok, végre generalis archidiaconusaik alatt Erdélyben egy külön egyházi testületet képeztek. Az általános esperes a nemzetben és egyházban az egységet, az isteni-szolgálatban az egyformaságot fenntartotta, képviselte azt kül- és belügyeiben, ápolta és gyámoltotta a nemzetet, és védte egyházának jogait, pótolta némileg a püspök hiányát, gondoskodott egyházakról, papokról, tanítókról, kántorokról, és szükséges liturgiai könyvekről, szóval mint mondám az erdélyi örmény egyház, — korában — még egy összetartó egészet képezett, mely saját traditionalis intézményei és szokásai szerint kormányoztatott, természetesen az apostoli szent széknek felsősége és közvetlen joghatósága alatt.

Hanem ezen összetartás szálka volt a püspöki szék szemében, az egység folytonos tiltakozásnak tekintett annak usurpationi ellen, és lehetségessé tette a püspökség kérdésének újbóli felelevenítését. Mire nézt, hogy az együttes fellépés egyházuk érdekében az örményeknek jövőre megnehezitessék, kivívott jogaiknak érvényesítése felsőbb helyen megakadályoztassék, az egység felbontatott, az örmény egyház feldaraboltatott, elébb ugyan két külön álló örmény esperesi kerületre osztatott fel, a szamosujvárra, — melyhez a helybeli papság és nép meg a kerületben lakó örménység tartozott, és az erzsébetvárosira, — melyhez a hason nevű városon kívül számítottak Gyergyó-Sz.-Miklósnak és Szépviznek örmény ajku papjai és lakói, és a szamosujvári kerületen kívül lakó összes örménység. Mivel pedig így sem látta érdekeit eléggé biztosítva az egyházi kormány, a megkezdett szétdarabolási műtétet

tovább folytatta mind addig míg a különben is nem nagy számú hivekkel bíró örmény egyház lételemeire lőn felosztva, a gyergyósz.-miklósi és szépvízi örmény parochiák Erzsébetvárosától elszakítottak, és amaz a gyergyói eme pedig a felcsiki latin esperesi kerületekbe kebelezettek, végre hogy az örmény egyházi egységnek utolsó nyoma is elenyésztesék feloszlattattak magok az örmény espereségek is, és meghagyatván az esperesi czim és hivatal a szamosujvári és erzsébetvárosi plébánosoknak, amaz a belső szolnok kerületi eme pedig a küköllői kerület néhány parochiájából alkotott erzsébetvárosi esperességbe olvasztatott be. A szétdarabolás első időszakában míg a két örmény esperesség fennállott, az erdélyi örmények valamennyien az örmény ritus hivei gyanánt tekintettek, és azt a szükség esetét kivéve gyakorolták körülbelől 1786-ig. Az anatomiai operatio második stadiumában már csak azon örmények hagyattak meg az örmény ritusban, kik az örmény parochiák közvetlen szomszédságában azoktól 3—4 órányi távolságra eső latin parochiákban, és azok filiáiban laktak, a többi, kik a nemzeti egyházaktól távolabb eső helységekben tartozkodtak, a helyi latin szertartású lelkészeknek joghatósága alá adattak, és ekkép az örménységnek jelentékeny része tényleg latinisáltatott.

Egység az élet és önfentartás első és legszükségesebb feltétele ugy élő lényeknél mint moralis testületeknél; a szétdarabolás okvetlenül halálát vonja maga után ugy az egyházi testületnek, mint az élő lénynek, és bizonyára nem ott alkalmaztatik, a hol valamit felakarunk tartani, hanem a hol valaminek halálát decretáltuk, a mit kiirtani és megsemmisíteni akarunk. Az erdélyi egységes örmény-egyháznak fennebb ecsetelt feldarabolása tény, és áll mind máig, azt tagadni nem lehet, valamint igazolni sem lehet, az bizonyára nem oly szándékból történt, hogy a ritus fenntartassék; valamint a sem szenved kétséget, hogy ezen haláldöfés a kath. egy-szemmelével, törvényeivel és az apostoli szent szék szándékaival ellenkezik. Az egyház a Romával hitben egyesült görögöket, örményeket saját nemzeti intézményeikben hagyatni, és magok közt külön egyházi szerkezetben együttesen fenntartani parancsolja még oly megyékben is, hol azok saját püspökjük hiányában latin püspök alatt állanak. Ezen esetben zsinormértékül szolgál az elv, melynek a nagy tudományu XIV. Benedek pápa adott kifejezést „Etsi pastoralis“ constitutiojában, melyben rendeli, hogy oly megyékben a melyekben latin és görög szertartásuak együtt laknak, és csak

latin püspökük vagy érsekök vagyon, adassék a görögöknek saját ügyeik vezetésére görög vicarius, a kit ők akarnak és választanak; mivel a görög nemzete szokásait kétségkívül jobban ismeri, mint a latin „Decimo“ in Dioecesi, ubi latini et graeci inhabitant, et solum archiepiscopum sive Episcopum latinum ordinarium habent, dictus archiepiscopus sive Episcopus circa negotia et causas dictorum graecorum Vicarium graecum ipsis graecis gratum et per ipsos graecos eligendum, — ex quo Graecus vix melius graecos mores novit quam latinus deputet. ¹⁾ Tették ezt Erdély püspökei? nem, hanem, a mint láttuk az eleve létező vicariatust megbuktatták, és vele az előbb fennállott egységet felbontották.

X.

Az egymástól elkülönített örményegyházak tartásuk fel most magokat, ha tudják, és a mint tudják. A püspöki szék azok fentartása feltételeiről gondoskodni, számukra kántorokat, tanítókat, papokat nevelni, és adni nem tartozik, a papnövendék, ha fel akar vétetni a növeldebe, fizessen a tartásért, szerezzen magának titulust, melyre az egyházi rendeket felvegye, mert dioecesanust nem kap, utazzék Bécsbe vagy Lembergbe saját költségén, és ott szenteltesse magát pappá, azután keressen magának alkalmazást.

A természet és egyház törvényének ily világos megszegése, a „divide et vinces“ elvnek ily kirívó alkalmazása mellett valóban furcsán hangzik, ha azt mondják nekünk „mit tettek az erdélyi püspökök az örmény szertartásnak épen megtartására“, — ime elmondám mit tettek. Ezen semmi által nem igazolható megbocsáthatlan büntény, — mely az örmény egyházat Erdélyben élte főfeltételében az egységben megtámadta, és annak existenciáját aláásta, — egymaga halomra képes dönteni azon különben is kicsit nyomó érveket és adatokat, melyeket czáfoló et „consortes ex consilio“ felhordottak; a hol tény szól — ott a szó elnémul. -- Sed haec initia sunt dolorum. Lássuk tovább mit tettek Erdély főpásztorai az örmény rítus fentartására.

1) Antoine. Tractatus de sacris Christianorum Ritibus Tom. III. p. 178.

Az ekép egymástól elszakított örmény rítusu parochiákat, — melyek közt minden összeköttetés megszüntettetett — sorsukra hagyták; — gondoskodják külön mindegyik magáról, és tartsa fel most magát elszigetelt fejetlen állapotában, ha tudja, és a hogy tudja, ha nem tudja annál jobb; neveljen magának mindegyik örmény község papot; gondoskodják tanítóról, kántorról; a pap pedig szerezzon lyurgiai könyveket, szerkeszszen magának minden évben directoriumat az örmény rítus szokása szerint ha tud, ha nem, ott a latin directorium; azt kap, éljen vele; aztán lesz bezzeg szép rítus, és szép uniformitas a hason rítusu egyházak közt. Mert tudnunk kell hogy:

1. A püspök az örmény községeknek a dioecesis költségén a seminariumban papot nem nevelt, és ha a nemzeti alapítvány, — mely napjainkban kettőre szaporodott — esetleg el van foglalva, az örmény rítusu növendéknek a püspöki seminariumban tartásáért fizetni kell, a mint fizetett jelen sorok írója, fizetett a mostani erzsébetvárosi plébános, és fizetett a szépvizi, és mások.

2. Az egyházi rendek felvételére dioecesisi titulust papjainknak nem ad, azt kiki külön kénytelen magának megszerezni; legtöbbsnyire a szülők és rokonok állitanak cautiot, és ezek ad titulum patrimonii; másokért a városi közönség áll jót, és ezek ad titulum mensae civitatis szenteltetnek fel. Csak pár évvel is ezelőtt két fiatal papunknak a dioecesisitől megtagadott titulust Szamosujvár városának községtanácsa adta meg.

3. Az erdélyi püspök az egyházi rendeket az örmény szer-tartás szerint papjainknak nem adhatja fel; hanem e végett saját vagy jótevők költségén Bécsbe vagy Lembergbe kell utazniok.

4. Papjaink alkalmazásáról azoknak felszenteltetése után a püspök nem gondoskodik, hanem azt magoknak kell keresni; ugy szintén, ha bármi okból állomás nélkül maradnak, a püspöktől a patrimoniumra vagy más titulusra, — melyre az egyházi rendeket felvették — utaltatnak; valamint utaltattak már többen, és ezek közt azon erzsébetvárosi káplányok is, kik a városi közpénztár jövedelmének a forradalom pusztításai következtében történt meg-esonkultával statio nélkül hagyatva a püspökhöz folyamodtak, ki-től is 1850-ben válaszul ezt kapták: „Nem segíthetek, mivel azon káplányok a város patronatussára levén ordinálva, nekem köteles-ségemben nem áll az ő sorsukról másutt kimutatandó szolgálati kör által gondoskodni.“

5. Végre a dioecesis elaggott vagy betegség miatt szolgálatra többé nem képes papjaink ellátásáról nem gondoskodik, azokat a szó legszorosabb értelmében sorsukra hagyja. A jelen század elején 18 egész évig feküdt inaszakadtan ágyában Szamosujvárnak egyik érdemekben megöszült papja a legnagyobb szegénységben, paptársai osztották meg vele szűken mért kenyereket. Helyeselte ebbeli elhatározásukat a püspök: „Conclusum Ven. Cleri ut bene meritis Capellanis, qui in cura animarum deficiunt, proventus Capellani salvi permaneant, ratihabeo“ — így irt 1810-ben September 28-án Mártonfi a nagylelkü papsághoz; de maga, az elaggott papok megyei alapjából egy fillérrel sem járult felsegállításához. Napjainkban is nem egy szolgálatra tehetetlen papunk folyamodott a püspökhez bármi csekély nyugdíjali ellátásáért a deficiensek fundusából; de hidegen elutasított. Néhai Keresztes Kristófnak, — ki Marosvásárhelyt a gymnasiumban a legnagyobb dicsőretekkel és közmegelekedéssel szinte 30 évig tanított — pensióért könyörgő iratát én adtam be, 1843-ban Fejérvárt a püspöknek, és borzadály fog el ma is, ha visszaemlékezem a szavakra, melyeket válaszul kaptam.

A szivtelenség ezen kebellázító tényét az igazságtalanság legmagasabb fokára emeli azon környülállás, hogy kezemnél levő eredeti nyugták és hiteles okmányok után bizonyos, hogy az örmény papok mind magok mig éltek tetemes összegekkel járultak a növendék és elaggott papok megyei alaptökéjének növeléséhez; mind pedig holtuk után hátrahagyott vagyonukból egy negyed rész a mondott célokra épen ugy vonatott le, mint a latin szertartásu papok hagyatékából a nélkül, hogy abban részesítették volna.

Látni a mondottakból, hogy az örményeket és örmény clerust magok a püspökök sem tekintették szoros értelemben megyebelieknek. Felmentve hitték magukat irányukban mindazon kötelezettségek alól, melyeket az egyházi törvény és közjog egy főpásztorra azon lelki viszonylatnál fogva, mely közte és hivei közt fenforog, szükségképen ró. — Első és legfőbb kötelessége kétsségkivül egy püspöknek gondoskodni hivei lelki szükségéinek pótolásáról; ezt pedig tekintve a nyelv, ritus, és liturgiai könyveknek különbözőségét részint nem teheti, részint pedig azt tenni kötelességének nem ismeri, — mint a fennebbi pontokban a papokra, és a községeknek papokkali ellátására vonatkozólag előadtam. Valóban a viszonylat, melyben a megyéhez állunk példátlan a ma-

ga nemében, annak akár az egyház történelmében, akár az életben párját fel nem találjuk. Vagy hallott-e valaki olyan katolikusokról és léteznek-e ilyenek valamelyik egyházi megyében? kiknek a püspök vagy megye papokat nevelni, papokat adni ne tartozzék; hanem azok ebben a tekintetben magok erejére legyenek utalva; és viszont léteznek-e valahol papok, kiknek sorsáról azoknak a növeldebe való lépésétől halálukig tudni mit se akarjon? Ugyan szeretném tudni, hogy miben vagyunk tehát mi dioecesanusok? kétségkívül abban, hogy a világiak ép úgy mint a papok az egyházmegyei névtárban a latin szertartásu hivekkel és papokkal együtt, és egymás mellett állunk, és a számot növeljük, — meg abban, hogy a megye közterheit viseljük, megyei, egyházi, iskolai és egyéb czélokra első sorban áldozunk; továbbá abban, hogy a papság rendelkezésére álljon a püspöknek, hogy a papnak halála után hagyatékvagyonának egy része — mint az eddig megtörtént — szolgáltatassék be a megyei papnövelde és elaggott papok fundusába; de ha arról van szó, hogy a megyének valamely javadalmába részesüljünk, akkor már nem vagyunk dioecesanusok, akkor nyíltan kimondatik — ti idegenek vagytok, nem veszem ki a kenyeret gyermekeim szájából, és nem adom azt nektek; míg az örmény ritisban vagytok, addig nyomás és üldözés alatt lesztok és a megye beneficiumaiban nem részesülhettek, hagyjátok el a ritust, és ez minden másképen leszen. Ezen rémteljes szavakat magam füleimmel és pedig nem egyszer és nem egy időben hallottam.

A kamenitzi és chersoni megyékben is az europai muszka birodalom számos örmény ritusu katolikusok laknak, hanem ezeknek viszonyai a megyéhez szabályozva vannak határozott törvények által, a mint ezt IX. Pius pápának 1847. Miklós orosz czárral kötött concordatumából tanuljuk. Ezek értelmében a nevezett megyék püspökei az örmény katolikusok számára illető Seminariumaikban bizonyos számu papokat nevelnek nem csak, de örmény egyházi tanárokat is tartanak, kik az örmény növendékeket az örmény nyelvben és szertartásokban oktassák. A mi clericusaink is József császár uralkodása koráig Romában és Lembergben a mondott tantárgyakban rendes oktatást nyertek. Történik ilyesmi mai nap az erdélyi püspöki papnöveldeben? epen nem. Klerikusaink ottan minden egyebet tanulnak, csak azt nem, mire nekik particularis hivatásuknál fogva legnagyobb szükségök volna.

Ellenben a mi viszonyunk általában az erdélyi megyéhez semmi nemű külön szerződések által nincsen megállapítva; hanem valaminthatalmílag ragadták magokhoz Erdély püspökei felettünk a joghatóságot, ugy azt eredetéhez teljesen megfelelőleg önhatalmílag, és önkényileg gyakorolták, etquidem non in aedificationem, uti hoc figura docet. Azonban épen ezen önkényszerü gazdálkodásban, és azon körülállásban, hogy semmi szerződmény nem létezik, akár az erdélyi püspök és örmény nemzet, akár a püspök és az apostoli szent szék közt, melyből kiderülne, hogy akár a nemzet vetette volna magát egyházi uralma alá az erdélyi püspöknek, akár az apostoli szent szék által bocsáttatott volna egyházi hatalma alá, — elvitázhatlan bizonyítéka annak, hogy ilyen önkéntes oda-adás, vagy pápai alávetés soha sem történt; mert ha csakugyan történt volna, sem a nemzet, sem a szent szék nem mulasztotta volna el azt bizoyos — a ritus fenmaradását biztosítófeltételekhez kötni, — a mint hogy ezt a romai szék tenni el nem mulasztotta a kameniczi és chersoni megye Romával egyesült örményekre nézve, midőn azokat a mohilovi örmény püspökség megszünite után az illető latin püspökök joghatósága alá adta.

Azért mondtam, és ismételve mondom, hogy mi egészen oda vagyunk dobva a püspöki kormány önkényének, és azzal szemben állapotunk hasonló a törvényenkivüli pariak állapothoz.

XI.

A felbontott egységnek szomoru következményei. Positiv rendszabályok az örmény egyházak elnyomására. Az örmények, kik bármi okból latin szertartás szerint kereszteltettek a latin egyház hiveinek nyilváníttatnak.

Az örmény egyházi egység ecsetelt felbontásának szomoru következményei nem sokára mutatkoztak. Az egymástól elszakított és elszigetelt örmény egyházak eltértek egymástól a szertartásokban, isteni-szolgálat tartásában, és maga a sz. mise mondásában. És ezen a bajon, mely közfigyelmet keltett, akartak segíteni Mártonfy és B. Szepesy püspökök azon intézkedéseik által, melyekre az ellenfél czáfolatában hivatkozik; de az erre vonatkozó püspöki rendeleteket hiányosan idézi, elhallgatván az indokot, melyen azok alapítvák. „Ad stabiliendum in Ecclesiis ritus armeni hucdum non

observatam in cultu divino uniformitatem, injunxi“ sat. mond Mártonfi. „Quatuor censentur in hac Alma Dioecesi orientalis armeni ritus catholicae parochiae, attamen notabilis inter eas in hodiernum quoad celebrationem cultus divini discrepantia obtinet“ mond Szepesy. 1)

Tehát az egyformaságnak helyreállítására voltak sajátképen irányozva a nevezett főpásztorok intézkedései, nem pedig általában a ritus fenntartására, — a mint azt czáfólok a lényeges indokolás kihagyásával bemutatni törekszik. Tisztelet azonban Mártonfi és a halhatatlan Szepesy emlékének, ők mindenesetre üdvös szándéku és elismerést érdemlő intézkedéseikkel czélt nem értek, nem érhettek azon egyszerű okból, mert az egységnek az egyformaságnak egyetlen és elmaradhatlan feltételét nem állították vissza. Ők a betegségnek külső jelenségeit, csak symptomait akarták orvosolni, aunak gyökerére leszállani irtóztak; azért a baj nem csak nem maradt el, hanem még növekedett.

Egyházi törvény, constitutio, a ritusok, és azokban az egyformaság fenntartására elég van magasabb egyházi tekintélytől származott mint a püspöki. Nincs szükség ujakra, csak azokat tartsuk meg, és rendben lesz minden, — de ha azokon túl teszünk, nincs a ki azokat végrehajtsa, életbe léptesse, ugy még kevésbé lesz, ki a püspöki félrendszabályokat foganatosítsa.

Mi mondjuk katolikuskokul, hogy az Isten igéje élő szóval hirdettetik, terjed és fenntartatik; mi mondjuk hogy az egyház kormányrendszere hierarchiai, és hogy épen azért a biblia-társulatok által szétszórt bibliák mitsen eredményeznek, a symbolikus könyvek az egységet a protestans egyházakban fenntartani nem képesek. És mi mit cselekszünk elnémitjük az élő szót, elnyomjuk a hierarchiai kormányformát, és azt akarjuk, hogy a holt betű tartsa fel az örmény egyházakban az egységet és egyformaságot. „Fundamentum aliud nemo potest ponere, quam quod positum est.“ 2)

Az ismertetett körülmények közt valóban nem annyira azon kell csodálkoznunk, hogy az isteni szolgálat tartásában különböző eltérések merültek fel az örmény parochiakban, mint inkább azon, hogy azok létezni meg nem szüntek, hogy azok magokat fenntartották. Mi hogy mennyire fáj a püspöki széknak, és mennyire ellenkezik kedvencz tervével, tanusítja az, hogy be nem várhatván ezen szerencsétlen egyházaknak a feldarabolás után ugy is mulhatlanul be-

1) Lukácsi „Historia Armen.“ pag. 141. — 2) S. Paulus 1. ad Corinthios 3. 4.

következendett halálát, hogy azt siettesse különböző rendszabályokhoz nyult, melyek közül szabad legyen itten egy párt az újabb időkből felhozni.

1834-ben Februar 24-én kelt püspöki határozmányban, -- melyben a latin és örmény katolikusok házasságából született gyermekek ritusa szabályoztatik — azokra nézve, kik szükség esetén, vagy bármi okból latin szertartás szerint kereszteltettek, rendel-tetik, hogy azok a latin szertartásu egyházhoz tartozzanak „adulti vero latino ritu baptisati latini ritus fideles esse dignoscuntur.“ Ezen rendelet a keresztségtől tételezi fel a szertartást és a nemzetiséget, a mennyiben az, az örményeknél összeesik a ritussal; és egy új eddig ismeretlen tant állit fel a kereszténységben. Tudtuk eddig, hogy a keresztség eltörli a bűnt, de azt, hogy eltörli a ritust, a nemzetiséget, nem tudtuk. Ezen új tan feltalálásának dicsősége tisztán az erdélyi püspöki széket illeti, csak hogy tulhajtott buzgalmába nem fontolta meg eléggé, hová vezet új tana, miután — a mint tudjuk — a hitetlen és zsidó is, ha a formát és materiát megtartja a keresztséget szükség esetében feladhatja.

Nem szükség mondanom, hogy az új tan iszonyu dulást vitt végbe az örmény egyházban, melynek mélyen benyult kebelébe, és rendkívüli ingerültséget, és rendetlenséget szült főképp Szamosujvárt, hová való hiveink közül többen mint kereskedők, haszonbér-lők vagy egyéb foglalkozásaiknál fogva évekig tartozkodtak a várostól távolabb eső helységekbén, a hol is született gyermekeik örmény pap nem létében latin és még többen görög szertartás szerint kereszteltettek. Örmény hiveink közül most egyszerre látták némelyek ugyan magokat, mások pedig gyermekeiket, saját örmény városuk és plebaniájok kebelében az ősi egyháztól, — melyhez születés és nemzetiségről fogva tartoztak, crószakkal elszakittatva. Az ingerültséget nevelte, az, hogy a rendelet egész szigorral hajtattott végre, házanként, családonként formaszzerű kutatások történtek, hogy ki melyik ritus szerint kereszteltetett. Ritka házassági vagy halálzási eset volt, hol egész sora nem keletkezett volna a legkellemetlenebb surlódásoknak, és ki idézte elő ezeket más mint a cathedra megfontolatlan és törvénytelen rendelete? voltak esetek, hogy mindkét nemen levő örmény házasulandók Szamosujvárt daczára az akkori örmény szertartásu plebános reclamatioinak, azon ürügy alatt, hogy azok latinul kereszteltettek, — a helybeli latin szertartásu lelkészi-helyettes által adattak össze.

Egy hasonló esetben, — mely 1847-ben az alig félórányi távolságban fekvő Szamosujvár-németi nevű filiában fordult elő, — a szamosujvári plebános egyháza jogainak ily nyilvános megsértése ellen a püspöki széknél panaszt emelvén, válaszul kapta, „Armeni latino ritu baptisati . . . pertinent ad parochiam latini ritus, non enim jurisdictio Parochi armeni ritus Szamosujvariensis extenditur ultra terminos Parochiae, nec ad fideles illos, qui alibi ritu latino baptisati sunt.“ Hasonló válaszszal utasított el 1850-ben eme szavakban: „armenos latino ritu baptisatos non amplius armeni, sed latini ritus esse fideles, id quippe decretum esse resolutione episcopali de anno 1834.“

Mikép lehessen ezen sajátosságos eljárást akár igazolni, akár az egyházi és polgári törvényekkel összeegyeztetni? én legalább nem látom. XIV. Benedek pápa „Demandatum etc.“ constitutiojában, — melyet kiadott a görög melchiták részére, de a mely a többi keletieknek is sinormértékül szolgál — a 4-ik pont alatt olvassuk „Quarto, si quos in posterum graecos, necessitate cogente, ob defectum Parochi catholici ritus graeci, baptismum aut alia sacramenta a latino presbytero recipere eveniat, illi non ideo censendi erunt latinum ritum suscepisse, sed omni dubitatione sublata, ritum, in quo orti sunt, observare teneantur.“¹⁾

Az „Extractus B. normalium Resolutionum in publico ecclesiasticis ad annum usque 1844 editarum“-ban a 262 lapon e pont alatt rendeltetik: „Presbyteris catholicis curam animarum legitime gerentibus, proles alterius ritus parentibus genitas, in casu impedimenti, vel ob absentiam Parochi proprii ritus; vel ob difficilem ad eum accessum baptisare quidem liceat, — quin ex hujusmodi administratione baptismi subseque quoad mutationem ritus argumentum duci possit.“²⁾

XII.

Az örmény katolikus cultus sokféleképen korlátoltatik, gyakorlása az illető párochiák szük határai közé szorittatik, azokon kívül a szomszéd helységekben lakó örmények rítusoktól eltiltatnak, és a latin szertartásu lelkészek hatalma alá

1) Antoine „Theologia Moralis“ Tom. III. 7. 178. — 2) „Religio 13 sz. 15. aug. 1860.

adatnak. Ezen és ezekhez hasonló határozmányok következtében örmények közt tulajdon plébánusuk kikerülésével Szamosujvárt és vidékén latin egyháziak által érvénytelen házasságok köttetnek, melyek utóbb nagy botránnyal felbontatnak.

Az örmény egyházi egységnek feloszlatása után azon örmények, kik az anya-egyház közelében levő fiók-egyházakban és latin szertartású parochiákban lagnak egyelőre meghagyattak eredeti rítusok gyakorlatában. Most ezekre is rákerült a sor. 1850. évi Juniús hó 20-án hozott consistoriumi határozatnál fogva Szamosujvár filiái kivétel nélkül mind oda ítéltettek a helybeli latin szertartású lelkészi helyetteségnek. Ezen határozat, — mely élő szóval és írásban nyilvánított tiltakozásaim daczára hozatott, és a mely az akkori 83 éves elalélt püspök által is — aligha öntudattal — megerősített — kiterjesztetett a többi örmény párochiákra is, és azokban is életbeléptetett. Ekép nagy számu örmény-ajku hívek az örmény egyháztól elszakítottak, és bekebelezettek a latin szertartású egyházba, szóval latinisáltattak. Szamosujvárra nézve megjegyzendő még azon animalia, hogy itt eltekintve a rítus különbözőségétől a katholikus hívek elvonattak a lelkipásztorságra a kath. egyház hierarchiai szabályainál fogva egyenes hivatással bíró világi papoktól, és a sz. ferenczrendi szerzeteseknek adattak joghatósága alá. És miért mind ez? talán az administratio könnyebbsége vagy az örmény hívek lelki java kívánta ezt így? korántsem, ebben ök hiányt épen nem szenvedtek, a távolság pedig ugyanaz, ugy a latin, mint az örmény rítusu szamosujvári egyháztól. Más okát ezen rendszabálynak nem adhatjuk, mint az örmény rítusnak célba vett kiirtását, és a parochiáknak ily célból lassankénti gyengítését, mit elárulnak a szent széki határozatnak eme szavai „Armeni ritus parochia ad solam civitatem in se satis populosam restricta.“ És mire építi határozatát az egyházi törvényszék? kétségkívül valamely egyházi törvényre, conciliumi canonra, vagy pápai constitutióra, épen nem, a megyei névtárra!! — Hitelre aligha találna állításom, ha a mellett maga a határozmány szövege nem bizonyítana, mely ekép hangzik: „Quoad filiales clare loquitur schematismus romano-catholicus Dioecesis Transilvaniensis, qui pagos Szamosujvarino adjacentes omnes numero novem, nullo excepto addicit parochiae loci latinae, — armeni ritus parochia ad solam civitatem in se satis populosam restricta.“ — Tehát a mi törvénykönyvünk, — melynek alap-

ján egyházi ügyeink intéztetnek, és a ritusi kétes kérdések megoldatnak — a megyei egyházi névtár! Szépen vagyunk!!

A tárgyalt határozatban még egyéb is rejlik, mi figyelmet érdemel. Abban és az által az örményritus gyakorlása az örmény ritusu parochiák szűk határait szorítottatik — Armeni ritus parochia ad solam civitatem restricta . . . Mi ez egyéb mint a cultus szabadságnak korlátozása, melynek Mormonokkal, Nazarenusokkal vagy más a társadalomra veszélyes sectariusokkal szemben még csak volna értelme. Ekkor is azonban valamely cultusnak az országban szabad gyakorlatot engedni vagy azt korlátozni nem az egyház, hanem a felség és az országos törvényhozás jogaihoz tartozik. Méltán kérhető tehát, honnan vette az erdélyi püspöki szék a hatalmat katolikuskoknak, kik csak nyelv és szertartásra különböznek a latin egyház híveitől — a cultus szabadságot korlátozni, azt határok közé szorítani? . . . Feljajdulunk, midőn olvassuk, hogy a szerencsétlen Orosz-Lengyelországban a katolikus plébánosoknak halál és Sibériában hurczoltatás büntetése alatt tiltatik parochialis helységek határain túl a szomszéd falvakban lakó katolikusok látogatása, és a lelkiekbeni ellátása. És imé itt hasonló történik! nem ugyan a polgári hatóság részéről, melynek ezen határozatról tudomása sem volt, hanem a helyi egyházi kormányzat részéről. Roszul hangzik a nyomás és üldözés, bár honnan és kitől is jöjjön, de legrosszabbul akkor, ha az onnan jó, honnan azt legkevésbé vártuk volna.

Egy másik pontjában mondatik, hogy azon örmények is, kik Szamosujvárt állandó lakhelylyel birnak, a városon kívüli tartozkodásuk esetében — bárhol is azon parochiának tekintessenek hívei gyanánt, a melyben épen tartozkodnak, és azok bármelyikében a megtartandók megtartása mellett kötött házasságaik a helyi lelkész által megáldathassanak; mert — úgy mond — a földbirtokos nemességnél is így van. Tehát ismét egy nagy fontosságú kérdésnek megoldása nem a közjog elveire és a házassági törvényekre, hanem egy a közéletből vett analogiára alapittatik, természetesen minden legkisebb tekintet nélkül a ritus különbözőségére. Mi ismét új bonyodalmakat szült. A latin szertartásu lelkészek ezen határozomány értelmében feljogosítva hitték magokat a Szamosujvárt domiciliált örmények körül, kik parochiajok körében bár határozatlan ideig időztek, minden parochialis funtiokat véghez vinni, a házasság szentségének kiszolgáltatását sem

véve ki, a szomszéd örmény szertartásu plébánosnak hire és tudta nélkül. A házasulandók viszont, kik valamely házasság-bontóakadály tudomásával birtak, használták az alkalmat, és mellözve tulajdon plébánosokat és egyházukat, hol a köztök fennforgó akadályok ismeretesek voltak, és okvetlenül napvilágra jöttek volna, a szomszéd helységekből, — a hol magok is ismeretlenek — hirdették és eskettették meg magokat.

A házassági törvényeknek megszegésével, és a parochialis jogok nyilvános megsértésével ejtett illetén házosságok közül már nem egy balul ütven ki, a házasság-bontóakadályok magok a viszálykodó házaselek által felfedeztetvén, semmisnek nyilvánított maga azon törvényszék által, mely arra, az örmény rítus megrontására hozott törvényellenes és megfontolatlan rendszabályai által szolgáltatott volt alkalmat.

Egyike ezen házasságoknak, mely örmények közt azon ürügy alatt, hogy azok latin szertartás szerint kereszteltettek, itt helyt latin szertartásu lelkész által kötöttet, végleg felbontatott 1850-n *ex capite vis et metus*.

A második házasság, mely épen 1865-ben nyilvánítottatott érvénytelennek, hasonlólag mindkét nemen levő örmények közt kötöttet Dézsaknán, — kik közül a sponsa szamosujvári özvegy-aszszony volt, és itten a férjétől maradt házzal birt, még osztozatlan férjének az előtti nejétől maradt árváival — az imént ismertetett consistoriumi határozat következtében, mely a latin szertartásu lelkészeket felhatalmazza a Szamosujvárt domiciliált házasulandók esketésére.

Mindkét esetben a botrány és házasság szentségének profanatioja kikerültethetik, ha a polgári és egyházi törvények a házasságról névszerint a Concilium Tridentinum végzése sess. XXIV. de matrimonio tiszteletben megtartatnak vala; és pedig annál bizonyosabban, mivel az első esetben az erőltetés, a másodikban meg második és harmadik izbeli vérrokonság az örményszertartásu plébános előtt a hirdetések után titokban nem maradhattak volna. Ily figyelem azonban a házassági törvények iránt háttérbe szorul akkor, midőn egy oly magasztos és szent czél, milyen az örmény egyház és plébános jogainak megcsorbitása, és a rítusnak kiirtása forog kérdésben. Jó erre és szent minden eszköz, mi célra vezethet.

XIII.

Az örmény rítusu papoknak megtagadtatik a részesülhetés a megyei növendék- és elaggott papok alapjaiban, jóllehet tetemes összegekkel járultak ezen alapok növeléséhez, elismertetik azonban joguk hátrahagyott vagyonukról halálok esetére szabadon rendelkezetni.

Kérdés támadván 1853-ban és 1854-ben a titulus iránt, melyre az örmény szertartású papok ordináltak, az örmény papság kérte, hogy adassék meg papjainak a titulus dioecesanus, és szüntessenek meg jövőre az egyéb titulusok, és elaggott papjaik látassanak el szükség esetében a megyei alapból illető nyugdíjjal, annyival is inkább, mivel az örmény clerusnak tagjai mind élőkben, mind pedig haláluk esetében tetemes összegekkel járultak a megyei növendék és elaggott papok fundusai alaptökéjének neveléséhez. Ebbeli méltányos kivánságuk teljesítése azonban oly feltételekhez köttetett, melyekről tudni lehetett, hogy azok a mondott clerus által elfogadtatni nem fognak. Többi közt követeltetett, hogy egyezzenek bele valamenynyien kivétel nélkül, miszerint vagyonuknak, — legyen az saját szerzeményök, vagy örökölt — egy negyed része haláluk esetében hasíttassék ki a megyei alapok részére, és erre magát kiki forma szerint írásban kötelezze, — mert ez — úgy mond — így van a latin szertartású papságnál is, a mi azonban — közbe legyen mondva épen nincs úgy. Nem áll t. i. a paritas a latin és örmény szertartású papság közt, és még kevésbé áll az abból vont következtetés. A megye egyetlen egyet sem tud felmutatni papjai közül, ki hittanulmányait a püspöki seminariumban saját költségén végezte volna, és egyetlen egyet sem, ki az egyházi rendeket más mint dioecesanus titulusra vette volna fel; ellenben az örmény papok közül mint fennebb mondtam ilyenek számosan vannak és voltak a közel múlt időkben. Hogy tehát álljon a paritási elv, mindenek előtt az egyensúlyt kellene helyreállítani a két rendbeli rítusu papság közt, és pedig az által, hogy a több ezerekre menő nevelési költségek az örmény papoknak a megyei alapból téríttessenek vissza, és a patrimonialis örökség, mely a papnak élélme biztosításaul szolgálati tehetetlensége esetére mutattatott ki, bocsáttassék vissza az illető család rendelkezése alá. E nélkül pedig azt követelni, és a dioece-

sanus titulus megadását az örmény rítusu papoknak, ahhoz kötni, hogy a megye azoknak apai örökségében osztozófél gyanánt tekintessék, és abban a testvérek és rokonokkal egyaránt részesüljön, a legnagyobb igazságtalanság és törvénytelenység, melyet csak képzelní lehet. E szerint még azt is megérhetjük, hogy az egyházmegyei hatóság, mely a patrimonium titulusára felszentelt papok után jogot tart a papnak ősi vagyonára, a város titulusára felszentelt papok után jogot fog magának formálni a papnak halála után a városi közönség közvagyonára. Mi ha nem is juris, de minden esetre logikai következetesség „parium enim par est ratio“.

A szamosujvári clerus a püspöki széknék 1855-ben tett ezen a jogérzületet mélyen sértő hallatlan követelésére akkor nem nyilatkozott, a rá következő évben azonban Korbuly János érdemekben megöszült tagjának halála után, midőn a megyei kormányzat hátrahagyott vagyonából a megyei alapok járulékat kiszakaszatni és felküldetni rendelte, azt határozottan azon nyilatkozattal utasította vissza, hogy az elhunyt Korbuly Jánosnak — ki saját költségén végezte tanulmányait, és a patrimonium titulusára vette fel az egyházi rendeket, — hátrahagyott különben is csekély vagyonából a megyei fundusokat a követelt rész nem illeti, hanem az egészen a családnak bocsáttatott rendelkezése alá, és jöllehet ismételten sürgettetett a hagyaték egy részének kiadása, a clerus szilárdul állott előbbi nyilatkozata mellett, mire végre 1858-dik év majus 8-án a következő püspöki határozmány érkezett: „Venerabilis Clerus armeni ritus Szamosujvariensis per me sub 2. Maji 1855 N. 1240. ad dandam declarationem provocatus, an quartam — universae substantiae suae, seu illa ex patrimonio derivetur, seu vero acquisita sit — partem fundis dioecesanis in mortis casum inferendam cedere, et vi hujus obligationis jus pensionem e fundo deficientiae dioecetano impetrandi acquirere velit? nullum adusque responsum dedit, nullam obligationem exhibuit, unde sua sponte fluit, illos beneficio pensionali e praedicto fundo uti nolle. Quo stante nec ego, quoad massam illorum armeni ritus presbyterorum, qui ab editis superius citatis provocatoriis mortui sunt, aut deinceps absque sponte inita tali obligatione decedent, partis concernentis in bonum fundi seminarii et deficientium excisionem adurgebo“. E szerint az örmény clerus megtartotta szabadrendelkezési jogát vagyouáról, melyet egyébiránt a concordatum XXI. pontja is megadott az alsóbb rendü papságnak „In cunctis imperii par-

tibus, Archiepiscopis, Episcopis, et viris ecclesiasticis omnibus liberum erit de his, quae mortis tempore relicturi sint, disponere juxta S. Canones“ mond a szerződvény említett pontja, de a mely Erdélyben az egyház-megyei hatóság intézkedései következtében érvényen kívül helyeztetett az alsó rendü clerusra nézve, fenmaradt azonban, és a mint láttuk a püspöki kormányzat által is elismertetett az örmény papságra nézve. Nem tehetem, hogy mint curiosumot fel ne emlitem itten a circulus vitiosust, melyben magát fennebbi határozata által a püspöki szék bonyolítja. Megtagadja az örmény ritusu növendékpapnak a dioecesisi titulust, és kényszeriti élete biztosításaul patrimonialis fekvő vagy felkelő vagyon állítására, és követeli, hogy a papság adja beléegyvezését abba, hogy halála esetére az ekép kimutatott apai örökségben a megye mint osztozó fél részesüljön; és mivel ezt a papság nem teszi, de nem is teheti absque laesione juris tertii az örmény papnak viszont megtagadja a megyei titulust, és az abból folyó jogok élvezhetését.

Mivel pedig a követelés maga képtelenség, és épen nem elégséges ok, hanem mint mindenki belátja, csupa ürügy arra, hogy az örmény clerus a megyei növendék és elaggott papok alapjának javadalmából kizárassék, mivel másfelől bizonyos az, mint egybűtt is mondtam, hogy az örmény papok vagyonából több ezerre rugó összegek folytak be a mondott alapokba, a nélkül, hogy mi abból valaha részesültünk volna, -- nem marad egyéb hátra, mint azon annectált összegeket kamatostól nekünk kifizetni, a kik aztán gondoskodni fogunk elaggott papjainkról. Erre a megyei kormány köteleztetik lelkiismeretben, ezt nekünk a törvény is meg fogja ítélni.

XIV.

Rendelések bocsáttatnak ki, melyek értelmében az örmény katolikusok és protestansok vegyes házasságából született mindkét nemen levő gyermekek sem egyik, sem másik szülőnek vallásán és ritusán, hanem a latin szertartás szerint keresztelendők és nevelendők. Hasonlóképen a nem katolikusok, habár örmény egyháziak kezében teszik le a hitvallást, és örmény házastársaikkal egy valláson és rituson ohaj-

tanak lenni, és zsidók bár örmény papok által kereszteltetnek meg, nem az örmény egyháznak — melynek növekedni nem szabad — hanem mindkét rendbeliek a latin egyház tagjai és hivei gyanánt tekintendők.

Azon rendszabályok közt, melyek az örmény ritusnak kiírására az erdélyi főtisztelendő ordinariatus által hozattak, említést érdemel az 1858-ban Martius hó 8-án 113. sz. a. kibocsátott határozmány, mely az örményeknek protestansokkal kötött vegyesházasságokból született gyermekek vallását, és ugy ezeknek mint más vallásuaknak és izraelitáknak ritusát szabályozza, kik örmény egyháziak kezébe tették le a kath. hitvallást, és illetőleg általok kereszteltettek meg.

A vegyes házasságból született gyermekekre nézve rendeltek, hogy azok fiuk ugy mint leányok kivétel nélkül a latin szertartás szerint kereszteltessenek, és abban neveltessenek. A protestánsokra és zsidókra nézve viszont határoztatik, hogy azok, ha mindjárt örmény papok fáradozásai következtében tértek is a kath. egyház kebelébe, és a zsidók ha mindjárt ott keresztelkedtek is meg, nem az örmény hanem a latin szertartásu parochia hivei közé számítandók, és lelkiekben onnan látandók el.

A kath. egyháznak a Lambruschiana Instructioban felfejtett elvei szerint a vegyes házasságból született mindkét nemen levő gyermekek a kath. félnek vallásában nevelendők és keresztelendők. Az erdélyi hazai törvények szerint meg a gyermekek nem szerint szüleiknek követik vallását, és következőleg ritusát. Hogy a tárgyalt püspöki határozmánynak, — mely mindkettőtől lényegesen eltér, és a maga nemében ritkítja párját az egyház történelmében, a világ melyik vallásának elvei, vagy melyik országának törvénykönyve szolgálhatott sinormértékül nem sejtethjük, ha csak nem a lengyelországi katolikusok elnyomására kibocsátott valamely muszkaczári ukáz.

Valóban meg nem foghatni, mi birhatta a püspöki széklet egy ily sajtószertű rendszabály hozatalára, mely a mellett, hogy elüt az egyház elveitől és az ország törvényétől, mélyen bevág a család legszentebb jogaiba. Hogy is képzelhetni, hogy a protestans apa, kinek saját papja van, és az örmény katolika nő, kinek ismét külön papja van, önként bele egyezzenek, hogy gyermekök, legyen az fiu vagy leány, sem egyik sem másik félnek papja, ha-

nem egy harmadik, és ez esetben olyan pap által kereszteltessék és olyan felekezetű egyházban neveltessék, mely paphoz és a mely egyházhoz egyikök sem tartozik a házas feleknek.

Hasonlóképp meg nem foghatni, mi egyéb, mint az örmény ritusnak célba vett megrontása, bírhatta a püspöki széket arra, hogy az örmény szertartásu egyháznak Erdélyben megtiltsa, nem katolikusokat és zsidókat kebelébe fogadni. E szerint, ha protestans férj örmény kath. nejével egy valláson és egy szertartáson kíván lenni, azt nem teheti, maradjon inkább a mi volt. Ugy szintén a zsidó is sem hogy örmény katolikus legyen, maradjon inkább a Thalmud mellett. Így aztán szépen tartjuk fel a békét és egyetértést a különböző szertartásuak közt! szépen a családok házi körében! és főleg szépen terjesztjük Isten országát a földön.

Lássuk most, mivel indokolja a püspöki szék ezen rendszabályt, mely a kath. egyháznak sérti elveit és érdekeit, az örmény egyházat pedig, — mely csak nyelv és szertartásra különbözik a latin egyháztól a legveszedelmesebb és legalább való sectákkal állítja párvonalba. Az örmény ritus — mond — az örmény nemzetiséggel van összekötve, — quoniam ritus armenus nationalitati armenae est alligatus. Miből szerinte következik, hogy más nemzetbeliek az örmény szertartást nem követhetik.

Midőn ezen elvet kimondotta, nem fontolta meg az egyházi kormányzat, hogy maga magával jön ellenmondásban. Abban ugyan mi is egyetértünk a tisztelt kormányval, hogy az örmény ritus elválaszthatlan az örmény nemzetiségtől. Ugy, de ha az áll, mondja meg, miért szakasztott el annak gyakorlásától 1850-ben hozott határozatával egy sereg örményt, kik saját állítása szerint nemzetiségöknél fogva hozzákötvék az örmény ritushoz?

Nem áll továbbá a mondott elvből vont ama következtetés sem, hogy az örmény ritust más mint örmény nemzetbeliek nem követhetik; mert az egyház történelme, és a tények keleten ezzel ellenkezőt tanusítanak. Tudjuk ugyanis, hogy a georgiaiak, a káspi tengerparti albanok, és némely kaukáziai és Fekete-tengermelléki népségek, melyek nagy részt az örmények példájára tértek a keresztény hitre az örmény szertartás szerint végezték az isteni szolgálatot, és mind maig ázsiai Törökországban, és az orosz uralom alatt álló kaukáziai tartományokban számos nem örményajku katolikusok a romai szent szék engedelmével az örmény ritust gya-

korolják; de sőt a hitküldérek Georgiában a latin sz. misét is örmény nyelven mondják, mivel kitűnt, hogy ez által a georgiaiak megtérése könnyítették. ^{1.)}

XV.

Méltán ellehetett volna várni Erdély főpásztoraitól, hogy miután sikerült nekik az örmény püspökség restauratioját megakadályoztatni, — és az erdélyi örmény egyházat jure aut injuria csakugyan hatalmuk alá keríteni, — azt ezen egyház szellemében fogják kormányozni, nyelvét, szokásait, szertartásait, intézményeit és minden jogait tiszteletben fogják tartani, azt mint a katholika egyháznak új acquisitioját atyailag szeretetteljesen ápolni, gyámolítani fogják, számára kántorokat, tanítókat és papokat fognak nevelni, és ezeket a megye többi papjaival egyenlő jogokba és javadalmakba részesítendik. Végre valamint tudtak oly helységben, hol örmény ritusuak közt latin szertartásuak találtattak, ezek számára külön lelkészséget alkotni — ugy a viszonzóság elvé-
nél fogva oly helységekben, melyekben örmény szertartásuak feles számmal tartozkodnak, ezek számára is külön örmény lelkészekről fognak gondoskodni. Azonban ezen méltányos kívánalmokkal homlokegyenest ellenkező eljárást követtek, nem csak nem tettek semmit az örmény ritusu elárvult egyház fentartása érdekében, hanem ellenben megtettek mindent annak mi előbbi megsemmisítésére és beolvasztására ez erdélyi megyébe.

A felhordott történeti tények eléggé felderitik az örmény-szertartásu egyháznak szomorú helyzetét Erdélyben. A hány adat, annyi fájdalmas leleplezés, mely borzadálylyal tölti el az elfogulatlan és részrehajlatlan olvasót, ki erről mindeddig mit sem tudott. Megvallom, fájdalommal nyultam tollhoz, és örömet borítottam volna a feledékenység fátyolát a multra, ha annak fellebben-

1.) „Religio“ 7. sz. 25. Jul. 1866.

tésére ismételt megtámadások a nyilvánosság útján, és más uton hozzám jutott kihívás, mindenekelőtt pedig a legszentebb igazságnak védelme nem kényszerítenek, sőt az ügynek érdekében további megtámadások esetében kész vagyok az okmányokat, melyekre az előadottak alapítvák, és a melyekre értekezésemben hivatkozom, — valamint minden, a ritus-kérdésre vonatkozó levelezéseket és írományokat, már nem sárga, zöld, kék vagy más könyvben, — mivel ezen színeket a diplomacia foglalta el maga részére, — hanem fekete könyvben — *convenit enim luctibus iste color* — a nyilvánosság elé terjeszteni.

Ha elgondoljuk, mivé leendhetett az erdélyi örmény gyarmat saját nemzetbeli főpásztornak atyai kormánya alatt, és mivé lett Erdély püspökei alatt, lehetetlen eltitkolnunk legmélyebb fájdalomunkat e felett, hogy ily mostoha kezekre jutott.

Az örmények — mint tudva van — a hitetlenek tulnyomó ereje és irtó háboruk által eredeti hazájokból kiszorítva, és Moldovában, a hol megtelepedtek volt, épen ősi szertartásaik és nemzeti intézményeik miatt üldözötve, számtalan viszontagságok után végre Erdélybe kerestek menedéket, hol a nemzeti fejedelmek által vendégszeretettel fogadtattak, és rövid időn püspököstől a kath. egyház kebelébe tértek, kikötvén, hogy szabad legyen nekik ezután is ősrégi hagyományaik és szertartásaik szerint élni, és az isteni szolgálatot végezni, mi nekik mind Roma mind a felséges uralkodók által megengedtetett. Mindezt igen jól tudták Erdély püspökei, és azért méltán ellehetett volna tőlök várni, hogy a kath. egyház ezen új szerzeményét, az erdélyi zsenge örmény egyházat a keresztény szeretet legőszintébb jeleivel átölelni, jótéteményekkel halmozni, jó tanácsokkal éltetni, pártolni és gyámolítani fogják. Várni lehetett, hogy az örmények törekvéseit elárvult egyházuk számára örmény ritusu püspököt nyerni Bécsben, és Romában közreműködésük által elősegítendik; tudományuk és tekintélyök által igyekezni fognak oda hatni: hogy a hitegység köztők megszilárduljon ugyan, többiben pedig megtérésök alkalmával és különben is törvények által biztosított egyházi jogaikban sértetlen megtartassanak, és cultusukat egész Erdélyben háborítatlanul gyakorolhassák. Utóbb pedig midőn a Romávali közlekedés a placetum behozatalával megnehezítetett, és azt hitték Erdély főpapjai, hogy magok következtek a Propaganda jogaiba az erdélyi örmény egyházban, joggal ellehetet volna várni, hogy azt tegyék az örmények-

nek a mit tett Roma: növeljenek számukra saját költségekön papokat elegendő számmal, alkalmazzák azokat már nem a kül hanem a belföldi missiókra, állítsanak t. i. a városokban és helységekben, melyekben örmény szertartású katolikusok nagyobb számmal tartozkodnak, missioi állomást helyi káplányságot vagy bármi néven nevezendő örmény ritusu lelkészséget, hogy az örmények nemzeti ritusuk gyakorlásában megtartassanak.

Gondoskodtak arról a főpásztorok, hogy Szamosujvárt, — a hol az örmények közt 1826 előtt kevés számú latin szertartású hivek laktak, jóllehet ezek szertartásukban semmi hiányt nem szenvedtek, a szentségek és egyéb functiok nekik az örmény papok által latin nyelven és ritus szerint szolgáltatván ki, és a körülötök véghez vitt papi ténykedések ugyancsak latinul vezetettvén be az illető anya-könyvekben — számukra még is a mondott évben külön latin szertartású lelkészség állittassék. Joggal ellehetett volna várni, hogy a viszonyosság elvénél fogva ugyanazt tegyék az örményekre nézve az oly latin szertartású parochiakban, a hol feles számmal találtatnak. Így van ez a lemergi örmény érseki megyében, a hol „az örmények valamennyien ritusukat követik, minden városban és helységben, a melyben 30—40 örmény család lakik új örmény parochia állittatik, melyhez mint anya-egyházhoz csatoltatnak aztán a környékben lakó örmények. Nem egyszer megtörtént, hogy az örmények kereskedelmi okokból, lakhelyeiket változtatván, némely régi parochiak megszűntek, és ujak alakultak oly helyeken, hol az előtt nem léteztek“ írja ezt Medicis Mihály lengyelországi utazásában, kinek ide vonatkozó sorait itt adjuk „Armeni in Polonia, ubi proprii sui ritus gaudent Archiepiscopo, quotquot sunt, et quocunque in loco sint, ritum omnes sequuntur armenum. Hujus ritus Parochiae nonnullae 30 aut 40 non amplius in Ecclesia matre numerant armenas familias, at hanc agnoscunt matrem armeni numerosi in circumsitis vicis, villis et possessionibus habitantes, quorum spiritualibus necessitatibus, ut rite, ac ritu proprio prospiciatur, quilibet ferme Parochus suum habet Cooperatorem. Factum non semel, ut armenis sedes suas ad alia et alia loca, prout mercimoniorum ferebat oportunitas intra regni fines transferentibus, ritus armeni Parochiae cultoribus vacuae relictae, aliae quidem exstinguerentur, aliae vero in locis, in quibus major confluerat coloniarum armenarum multitudo, opera Archiepraesulum Leopoliensium erigerentur, cujus rei non pauca — tum

in Polonia Austriaca, tum Russica, quamdiu Mohilovensis armenitus stetit Episcopatus — occurrunt exempla ¹.)

• Várni lehetett, hogy ledöntvén a válaszfalat, mely az örmény ritusu clerust a latintól elkülöníti, azt, valamint együtt hordja a latinnal a dioecesis terheit, ugy azzal egyenlő jogokban és egyenlő bánásmódban részesítendik, egyet közölök, kit az örmények akarnak, és választanak — a mint ezt XIV. Benedeknek „Etsi Pastoralis“ körlevele tartja, vicariusá nevezend, ki az örmény egyházakat és azok ügyeit vezesse, kit a püspök a ritust illető kérdésekben kihallgasson, szóval hogy a római egyháznak a különböző ritusok egymáshoz viszonylatát szabályozó és fennmaradásukat biztosító törvényeit, constitutioit, ugy szintén az örmény egyháznak szokásait, intézményeit és minden jogait tiszteletben tartandják.

Ha így cselekesznek az evangelium és az egyház szellemében cselekesznek, kormányukat az örményekkel megkedveltetik, és elfelejtetik velök némileg, hogy nem örmény ritusu egyházfőnök által igazgattatnak.

Ezen jogos kívánalmaktól azonban fájdalom! messze elütött az eljárás, melyet Erdély főpásztorai az örmény egyház iránt követni jónak látták — mint maga helyén láttuk. — Minden mozzanatot a nemzeti püspökség visszaállítására azonnal elnyomtak. Vicariatust nem hogy magok állítsanak, de a létezőt is megszüntették, az egységet felbontották, az egyházat feldarabolták, a pásztor nélkül maradt nyáját szétverték. Az ekkép egymástól elkülönített, szemeikben bevehetlen várnégyszögöt képező négy örmény parochiát egyenként ostromolták, szárnyaikat kívülről a filialisok elvonásával megnyirbálták, belőlről pedig minden utakat, és kutforrásokat, melyekből növekedhettek volna — azoktól gondosan elzártak és elvezettek. A helyett, hogy a városokban és helységekben, — melyekben örmények nagy számmal lagnak, és bátran külön egyházi községeket képezhetnének — missioi állomásokat vagy parochiákat alkottak volna számukra, azokat is, kik az örmény plebániák szomszédságában lagnak, azoktól elszakították, és a latin lelkészségekhez csatolták. Ily intézkedések által az erdélyi örmény nemzetnek két harmadrészét, ha nem többet, az örmény egyháztól elvonták, és bekebelezték a latinba, vagy is a szó teljes értelmében latinisálták. Szóval gyakoroltak ezen szerencsétlen egyház felett jurisdictiont apostoli missio, következőleg apostoli áldás nélkül.

1.) Michael de Medicis „Iter in Polonia“ p. 111, 150.

XVI.

A benyomás, melyet az örmény rítusu egyháznak Erdélyben kiirtására irányult törekvések tettek keleten ugy az egyesült mint nem egyesült örményekre. Ezen törekvések ellenkeznek a kath. egyház szellemével és a római pápák constitutioival, kockkáztatják keleten az unió szent ügyét és a catholicismus érdekeit

Ha a püspöki szék feladataul tűzte volna ki magának érveket szolgáltatni az örmény szakadároknak keleten Roma ellen, annak, az örmény rítus fenntartását tárgyzó constitutioinak meghazudtolására sikeresebben nem járhatott volna el a dologban, mint a hogy valósággal eljárt. Szomoru helyzetünk hire elterjedt nem csak a szomszéd dunai-fejedelemségekben, hanem egész Ázsiában rémkép gyanánt állitják azt, hiveik elébe a szakadárok azoknak az uniótól elrettentésére. A smyrnai Aurora Araratensis című örmény lapnak szerkesztője, ki Erdélyben és névszerént Szamosujvárt, — hol házzal bir — huzamos ideig tartozkodott, lapjának 1861-ik évi 539- és 543-ik számaiban értekezvén az erdélyi örményekről a helyszinén szerzett saját tapasztalása után sötét színekkel ecsetli ezen gyarmatnak egyházi állapotait, írja: hogy az örmény papság örmény ajku hivei feletti Isten és természet adta jogának szabad gyakorlásában a latin clerus által gátoltatik, mely az örményeket jórészt ugy papjaiktól mint rítusoktól elvonta és a latinhoz annectálta. ¹⁾ Hasonlót olvashatni Chahnazarian „Esquisse de l' Histoire de l' Armenie“ című 1856-an Párisban megjelent művének 117-ki lapján. ²⁾

A botrányt növeli az éles ellentét, mely fennál kelet és nyugot közt. Keleten a barbarismus a hitetlenség honol, nyugat a civilisatio a kereszténység hazája, és mégis az örmények keleten a perzsák és törökök uralma alatt, eltekintve a hallatlan zsarnokságtól, az anyagi nyomás és zsarolástól, szellemi tekintetben szabadon mozognak, egyházi szertartásaikat saját vallási főnökeik vezérlete alatt gyakorolják országszerte valamennyien. Igy van ez a muszka uralom alatt álló kaukaziai tartományokban is, melyekben örmény katolicusok igen nagy számmal találatnak, és az ör-

1) „Arsalujsz Araratian“ Smyrna. 1861 év 539, 543 l. — 2) „Chahnazarian“ Esquisse de l' Histoire de l' Armenie. Paris 1856. p. 117.

mény ritust nem csak magok szabadon gyakorolják, de a más nemzetiségű katolikusok is széltiben azt követik. Sőt az europai hitküldérek Georgiában — mint mondtam — a latin isteni-szolgálatot is örmény nyelven végzik; midőn ez Európában és épen a szabad intézményekkel megáldott Magyarország egyik korona-tartományában Erdélyben egészen máskép van. Cultuszszabadságuk az örmény-szertartásuaknak nem ugyan a világi hatalom által, mit jól meg kell jegyeznünk, hanem a helyi egyházi hatalomnak önkényszerű rendszabályai következtében — mint azt fennebb előadtam — különféleképp korlátoztatik.

Terheli továbbá az ügyállást azon leverő környüállás, hogy keleti atyánkfainak ezen balvéleményét, melyet bennök a hirlapi tudósítások felőlünk keltettek és folyton fenntartanak, helyre igazítanunk fájdalom! nem lehet, mert azok az életből vont megczáfolatlan tényeken alapulnak.

Igy aztán nem kell csodálkozni, ha a keletiek gyanus szemmel néznek Romára, ha a megtérések nem oly gyakoriak, és nem oly általánosak, a mint azt óhajtanók, ha a kik közölök megtérnek meg nem elégedve a zsinatok végzéseivel és az apostoli szék constitutioival, melyek a keleti egyházaknak a hitegysége mellett önjogaikban sérthetlen meghagyást biztosítanak, ovszerül még külön szerződévények által is igyekeznek magokat ebben a tekintetben biztosságra helyeztetni. Ennek világos bizonyosságát látjuk a bolgár községeknek 1860-an történt megtéréseben, melyek eziránti kérelmi-feliratukban Hassounhoz a konstantinopolyi örmény katolikusok érsek-primásához ekkép nyilatkoznak: „A romai egyház mindenkor atyai gondossággal viselteté a keleti keresztények, és azok vallási szertartásaik, szokásaik, és egyéb intézményeik iránt, melyek emlékezetet haladó idő óta napjainkig érvényesek voltak. Mi tehát azon bizalomban vagyunk, hogy a romai szent egyházzal egyesülvén, a florenczi közzsinat végzéseinek értelmében szent szertartásaink és vallásos szokásaink, intézményeink, melyek a sz. atyák által alapítottván hiven megőriztettek, nem fognak megváltoztatni, sőt ellenkezőleg tiszteletben tartatnak, valamint nemzeti hierarchiánk és papságunk is meghagyatik. Ezen eljárás által összes hazánkfiai meg lesznek nyugtatva azon gonosz sugallatok ellen, melyek e tárgyban szünet nélkül intéztetnek hozzánk. 1) Jól-

1) Religio 10 szám. 2 Febr. 1861.

lehet pedig mind Hassoun érsek mind maga IX-ik Pius siettek a bolgároknak felfejtett méltányos kívánságait teljesíteni és aggályaitkat ünnepélyes okmányok által eloszlatni, mindazáltal az egygyesülés műve nem halad oly gyorsan mint egyelőre reméltük mond Gagarin jezuita ¹⁾. Mert itt a görög nem egyesült patriarchanak, s az orosz kormánynak küldönczei még mindig azzal ijesztgetik a népet, hogy daczára a kath. örmények konstantinápolyi primása Hassoun Antal által kötött szerződéseknak, melyekre nézve egy pápai breve is kezeskedik; létezik még oly tartalék-gondolat is, mely alatt a latin szertartásnak rájuk való tukmálása rejlenék ²⁾.

Szoljunk képletek nélkül — mond tovább Gagarin atya — a keleti ritusu egyesültek azon veszélynek vannak kitéve, hogy megválva saját szertartásaiktól a latin, vagy pedig elszakadva a sz. széktől a nemegyesült egyház által nyeletnek el. Felfogjuk ugyan könnyen, miszerint vannak hivek, kiket ama remény, hogy jámborságuk több segédeszközre, pártolásra talál, a latin egyházhoz vonz, de ép oly könnyen felfogjuk azt is, miszerint vannak ismét mások, kik szertartásaik iránt lelkesülve, aggodalommal tekintenek minden oly törekvésre, mely tán szertartásuknak a latinhoz való idomitását, és ez által eredeti tisztaságának meghomályosítását eredményezné. Pedig könnyü meggyőződni arról, miként e nézetet a szent szék mindig rosszalta, mire nézve elég olvasni XIV. Benedek pápa „Allatae sunt“ nevezetes brevét, mely magában foglalja mind azt, mi csak ez érdemben elődei alatt történt, ugyan ezen brevére hivatkozik maga IX. Pius is a keletiekhez intézett köriratában. Mindennek daczára még is e vélemény szerencsétlenségre el van terjedve, s fájdalom! a teljes egyesülési hajlam ép ez által ingattatik meg. Miután pedig a nem egyesültek folytonosan e nemü legcsekélyebb kísérletek után is leskelődnek, s nem szünnek meg azokat arra használni fel, hogy kimutassák, miként a latinok csakugyan megvetik a keleti egyházak szertartásait; inét minden ez ügyben történt törekvések, — melyek a keleti egyházaknak a latinnali szoros egygyesülését czélozzák, épen azt eredményezik, mi az óhajtott czállal merőben ellenkezik.

Hozzájárul a mondottakhoz, hogy vannak latin szertartásu katholikusok egyháziak mint világiak, kik véleményük szerint e kérdésre vonatkozólag ép oly tökéletlen, mint kárhozatos nézettől

¹⁾ Religio 13 sz. 14 Febr. 1863. — ²⁾ Religio 13 sz. 14 Febr. 1863.

vezéreltetnek. A keleti szertartás ugyan is bizonyos ösztönszerű bizalmatlanságot önt beléjük, azt hívén, hogy nem is tökéletes s valódi a megtérés a latin szertartás elfogadása és gyakorlata nélkül; a miért is az egyesülést oly ideiglenes intézkedésnek, oly átmeneti állapotnak tekintik, mely által a nem egyesült egyházak hívei a latin egyház kebelébe való visszatérésre könnyen átvezethetők. Ők sehogyse szokhatnak ama gondolathoz, hogy p. o. a görög örmény egyház ugyanazon egyház, mely az övéké, ugyanazon alapra fektetve, mint emez, s ettől csupa szertartásban különbözik.“

Ezen nézet merőben ellenkezik ama főgondolattal, melyet a pápai bullák e tárgy felett oly gyakran és oly világosan kifejeztek, és ez elég arra, hogy az érintett nézetet megvessük.

Nem, Jézus Krisztus helytartói e kérdést nem így értették, általuk az egyház nem így szólt; és ha ez a töle elszakadt keletiekhez hitküldéreket küld, meghagyja nékik, hogy a tévelygő testvéreket a kath. egyház kebelébe visszavezessék, s szertartásaikat ne bántásák, mi több, megtiltja a keletieknek, kik az uniohoz tartoznak a latin szertartást elfogadni. Valóban könnyű volna megmutatni, hogy minden változtatás a rítusokban csak a szent szék akarata ellenére hozatott be“ eddig Gagarin 1).

Osztom mindenben Gagarin atya felhozott nézetét, én is tudnám azt pár érdekes adattal saját tapasztalásomból illusztrálni! halottam t. i. egyházi magas állású személytől: az örmény rítus az egyesült örményeknek Roma által meghagyatik — sicut lac pueris, donec duriori cibo assuescant — hanem ezt épen mivel velem történt, elhallgatom, annyival is inkább, mert tudom, hogy Roma minden egyházak és nemzetek anyja ezen nézetet kárhoztatja. Tudom, hogy a világ-egyházat kormányzó római pápák egyedül képesek a keleti egyházak fontosságát az összes catholicismus szempontjából felfogni és méltányolni; és azért mit sem mulasztottak el magok részéről, hogy azokat megnyerjék és fenntartsák. — IX. Pius pápa 1862-ben egy külön Congregatiót alkotott a keleti egyházak ügyeire nézve, az erre vonatkozó „Romani Pontifices“ brevéjében többek közt ekkép nyilatkozik „Et sane ut in oriente integrum inviolatumque fidei servaretur depositum, atque ecclesiastica disciplina prospere procederet, et sacra liturgia omni sanctitate ac splendore fulgeret, iudem Pontifices, ubi Primum Ecclesiae pax fuit donata,

1) Religio 13 sz. 14 Febr. 1863.

et plura convocarunt concilia, et varias edidere constitutiones, decreta, nihilque intentatum reliquere, ut orientalium utilitatem promoverent. Quod quidem singulare Romanorum Pontificum, et hujus sacrae sedis erga orientales populos studium et amor semper viguit, ac vel maxime enituit, cum aliqua praesertim oborta est haeresis aut schisma excitatum, quandoquidem iidem Pontifices nullis sibi curis parcendum esse duxerunt, ut in oriente catholica servaretur et magis in dies propagaretur unitas. Atque haec fidei unitas cum legitimorum rituum varietate optime consistit, ex quibus imo major in Ecclesiam ipsam splendor et majestas mirifice redundat. Hinc ipsi Decessores nostri non solum in animo nunquam habuere orientales gentes ad ritum latinum ducere, verum etiam quoties opportunum esse existimarunt, luculentissimis verbis clare aperteque declararunt, se nolle proprios orientalium Ecclesiarum ritus, utpote venerabili suae originis antiquitate, et sanctorum Patrum auctoritate commendatos, destruere vel immutare, sed unice velle, ne quid in ritus ipsos forsitan induceretur, quod fidei catholicae adversetur, vel periculum generet animarum vel ecclesiasticae deroget honestati, quemadmodum immortalis memoriae Benedictus XIV. Decessor noster copiose demonstravit suis encyclicis litteris ad orientales missionarios die 16-a Julii anno 1755 datis, quarum initium „Allatae sunt,“ Quod si orientales ritus alicujus arbitrio aliquando immutati fuerint, id nunquam apostolicae huic sedi est tribuendum.“¹⁾

Hasonló helyeket a római pápák brevéből számosakat idézhetnék, ha tul nem menne jelen emlékirat kitűzött határain; azért tárgyunkra igen találó csak egy passust hozok fel az apostoli szent széknek 1783-ban a keletiek közt működő latin hitküldéreknek adott „Relatis“ instructiojából: „Complura alia hic proferri possent S. hujus Congregationis — de Propaganda Fide — decreta summorum Pontificum auctoritate munita, quibus semper est definitum, latinos Sacerdotes in orientem missos, latinorum curam cum omni potestate gerere primum debere, orientalium vero in subsidium, et quasi adjumentum, si forte alicubi nullus catholicus ejusdem ritus reperiatur Antistes, aut propter sacerdotum inopiam. . . . Potissima enim semper ab apostolica sede orientalis ritus habita ratio est, quem certe violari necesse est, si non suis, sed latinis pasto-

1) Religio 8 szám 25 Januar. 1862.

ribus orientales subderentur. Quo autem jure, quave etiam utilitate fieri posset, ut tot gentes, consuetudinis, ritus atque etiam linguae a nostris societate disjunctae, latinis pastoribus parerent, cum suos habere possent nobiscum fidei et caritatis vinculo conjunctissimos? suoapte ingenio ac natura orientales suis sunt moribus ac institutis addictissimi, nec ad conflandum orientale schisma plus valuit, quam injusta ab obtrectatoribus dolo malo excitata in latinos invidia. Quamobrem vetus est, sed pura putaque haereticorum calumnia, voluisse Romanos Pontifices rectas probatasque consuetudines ac ritus orientales delere, latinorumque mores et instituta subrogare, quam egregie refellit Pontifex Benedictus XIV. in ea Encyclica, quam ad missionarios in orientem deputatos scripsit. Ergo unum missionariis omnibus latini ritus, qui Evangelium orientalibus annuntiant, debet esse propositum, quod apostolus Paulus vere de se praedicabat scribens II. ad Cor. C. 12. v. 14. non enim quaero, quae vestra sunt, sed vos. Totis enitantur viribus, ut ab orientalium mentibus errores depellant: ut eos ad catholicae Ecclesiae communionem traducant . . . non autem appetant illorum pastorum proprii ritus jura, neque id quod ipsis detraxerint, sibi assumant, omnemque praesertim de jurisdictione contentionem studiose devitent, quam si ad se quisque rapiat, continuo dissolvetur mutua animorum consensio, quae ad fidem propagandam omnino necessaria est, et caritas, sine qua christiana religio incolumis esse non potest penitus exstinguetur.“¹⁾

Ha daczára Roma legjobb akaratu intézkedéseinek az unio még sem tesz oly előmenetelt a keletiek közt, mint azt Roma és a romai egyháznak minden hű fia szíve mélyéből ohajtaná, annak okát az előadottak után könnyü lesz eltalálni. Kevesen vannak t. i. azon egyháziak közt is, kiktől tudományos miveltségök és állásuknál fogva többet várhatna az ember, kik Roma nézpontjára emelkedni, a keleti egyházak ügyét a romai egyház szellemében felfogni, és az összes catholicismus magasabb szempontjából mérlegelni tudnák, és még kevesebben vannak, kik mentek volnának azon nézetektől, melyeket Gagarin atya oly méltán megró, mint az egység legfőbb akadályait, s a melyeket az egyház magáénak nem ismer. Ezt mi Erdélyben tapasztalásból tudjuk nem csak, de érezzük is. Másfél ezredéves egyházi szertartásunk, és azzal kapcsolatban álló

1) Desarpas Compendio Storico Tom. II. p. 292. etc.

nemzetiségünk elnyomására irányzott ama rendszabályok, melyeknek fennebb hosszú sorát adtam, élénken visszatükrözik az érületet, mely irányunkban az egyházi kormánykörökben uralkodik, ugyanannak hí kinyomata az „Idők Tanujának“ mult évi 262. számában megjelent czáfoló cikk, melytől tekintve annak eredetét eláruló suprematiai hangját, irányát és irányát, a félhivatalos jelleget megtagadni nem lehet.

Az erdélyi örménységnek nagy része elvonatott az örmény egyháztól s bekebeleztetett a latinba. Telvék a városok és helységek latinizált örményekkel, és mégis nálunk a sok fától nem látják az erdőt, mert latinizálás szó tul merész kifejezésnek bélyegzetetik, alább meg álomnak mondatik a mondott cikkben, és mivel bizonyittatik be az ellenkező? . . . a püspökök ugymond az Erdélyben lakó örményeket vallásosságokért a legnagyobb dicséretekkel elhalmazták, tehát nem törekedtek arra, hogy azokat anektálják vagy latinizálják . . . ez aztán logica.

Az egyház kormányzásával annak Isteni alapítója által megbizott római pápák a vatikán magaslatáról látják a káros hatást, melyet a Romával egyesült keletieknek latinisálása a nem egyesültekre gyakorol, és a leghatározottabb hangon felszólalnak az ellen, és mit mondanak erre Erdélyben? azt, hogy a nem igaz, és hogy minő logikával állithatom én azt, hogy az itteni latinisálás a keleti tartományokban lakó örményekre káros befolyással van?! Én azt a kath. egyház és annak feje a romai pápa logikájával mondtam és mondom állandóan, hanem hiába, Erdélyben többet tudunk és tovább látunk a pápánál. Kelet felzúdul, az örmény lapok hirdetik keleten az iszonyu nyomást, mely alatt Erdélyben az egyesült örmények szenvednek, ugyanazt viszhangozza egy francia nyelven Párisban megjelent örmény történelmi munka; erre ismét a többször megrótt cikk szokása szerint felel . . . e nem lehet, e nem igaz; mert ugy mond az erdélyi örmények nem közlekednek a keletiekkel, mi legalább nem látunk mást pár alamiznakéregetőnél, kik Azsiából jönnek; és ha mi nem látjuk őket, természetes, hogy ők sem láthatnak minket. Önként ide vezet az okoskodás, sőt azt még tovább fűzhetjük, — e szerint tiltakozhatik Róma az annexio ellen, mert mi itt Erdélyben — már t. i. bizonyos körökben — jobban tudjuk mint ő, hogy a latinisálás semmi káros befolyást a keletiekre nem gyakorol. Ott zúghatnak Azsiában az örmények ugyancsak az annexio ellen; mert mi jól tud-

jük, hogy chaos magnum inter nos et illos, — tehát csak rajta bátran folytathatjuk annectálási terveinket.

Az ellenfél által felállított ezen két tételből önként folyó argumentatio tisztán jelzi az álláspontot, melyet a püspöki szék irányunkbani magatartásában elfoglalt, és a melyet én úgy „Historia Arm.“ czimü könyvemben, mint az „Idők Tanujának“ mult évi 236-ik számában irt értekezésemben jeleztem: 1-ör hogy az egyház törvényei és az apostoli sz. szék határozmányai Erdélyben, — mert ellenkeznek czélba vett annexionalis terveikkel — érvényen kívül helyeztettek. 2-or. hogy mi a kis Erdélyben föld- és népisme tekintetében Herodot korában élünk, midőn a görögök nézete szerint czimmeriai sötétség fedett mindent, mi túl volt a hegyeken, és ott méhek tanyáztak — quae ultra hyperboreos montes sunt loca, apes tenent ¹⁾ aztán merje még valaki mondani, hogy mi ultramontanok vagyunk?!

XVII.

Szemközt azon mozgalommal, — mely IX. Pius pápa ő szentiségének a keletiekhez bocsátott encyclikái következtében keleten Roma felé irányul, és a mely öszhangzó tudósítások szerint napjainkban épen az örmény szakadároknál mutatkozik leginkább, és legnagyobb fontosságú, mivel hogy a többi szakadár egyházak megtérítését is maga után vonhatja — a jelzett mostoha bánásmód az örmény katolikusokkal Erdélyben semmi szín alatt nem helyeselhető, és méltó fájdalmat kelt a vallását hön szerető minden katolikusban, kétszeresen fáj pedig az nekünk örmény katolikusoknak, kik ismerjük a rendkívüli rosz hatást, melyet a jelzett politika fajrokoninkra keleten mulhatlanul gyakorol.

Valamint XIV. Benedek pápának a keleti ritusok viszonyait szabályozó „Allatae sunt“ világhirű encyclikája bizalmat öntött Roma iránt a keletiekben, és maga után vonta Kis-Örményország patriarchájának megtérését, ugy Isten áldása követi IX. Piusnak a keleti egyházaknak a romaivali egyesítésére czélzó törekvéseit. Azon idő óta, hogy 1848 Jan. 6. „In suprema Petri“, 1854 Febr. 9. „Neminem vestrum“, mely kizárólag az örmények ügyeivel fog-

¹⁾ Herodot Historiarum L. IV.

lalkozik, és 1862 Jan. 6. „Romani Pontifices“ apostoli ihlettséggel irt köriratait kibocsátotta, bizonyos mozgalom észlelhető kelet népei közt Roma felé. Ezen mozgalomról ekkép nyilatkozik Alzon püspökhelyettes, ki több éven át Konstantinápolyban időzött „Ezen központ, — hová az örmény és bolgár-faj vágygyal tekint — Roma. Mialatt az olasz forradalom a legnagyobb merényeket kísértgeti, hogy a pápaságot ledöntse, addig a keleti népek bizodalommal huzódtak feléje. Én meglepettem azon szellemi mozgalmon, melyet a görög, az örmény, a bolgár-fajnál Roma felé észrevettem. Az örményeknél ezen mozgalom legnagyobb, ők legmiveltebbek, leggazdagabbak, az ipar, a kereskedés, a pénz az ő kezeikben van, szellemi mozgalomra ők legképesebbek“.)

A Sz. László-társulatnak mult 1866-ik év Majus 11-én tartott választmányi gyűlésében, midőn az örmény missiók segélyezésére 400 frt. szavaztatott meg, az erre vonatkozó tudósításban értesülünk „miszerint a megtérési mozgalom, mely az azsiai Törökországhoz tartozó Örményországban mintegy három millióra menő szakadár örmények között néhány év óta kezdett nyilatkozni, rövid idő alatt oly mérvben növekedett, hogy Örményország több városaiban, melyekben néhány év előtt egyetlen katolikus sem volt, az utóbb lefolyt években új püspökségeket kellett alapítani, — kiemeltetik ugyan ott Örményország megtérésének nagy fontossága, mely maga után vonhatná a syriai jacobiták, a nestorianus chaldaeusok és más szomszéd felekezetek megtérését.“)

Szemben a szakadár örményeknek jelzett mozgalmával keleten nem bűn-e a katholicismus legszentebb érdekei ellen, ha azalatt nyugaton az örmény nemzetnek Romával egyesült töredéke Erdélyben életfeltételeiben, hierarchiájában és ritusában, melyek iránt épen legfélétekenyebbek megtámadtatik; ennél bizonyára mi sem hathat károsabban a keleti örmények jelzett mozgalmára Roma felé.

Az egyház magasabb érdekeibe ütköző ezen tapintatlan eljárás méltó bosszankodást és fájdalmat ébreszt, — nem kétlem, — egyházát hön szerető minden katolikus kebelben. Kétszeresen pedig fáj a nekünk örmény katolikusoknak, midőn látjuk, hogy véreink keleten, — kiket közös eredet, közös historiai mult, az ősi honban egykor együtt vívott harczok, és együtt kiállott viszontagságok, nyelv és nemzetiség csatolnak hozzánk, és a kiket ohajtánánk hitben és szeretetben is velünk és a közös anyaegyházzal

1) „Religio“ 46. sz. 5. Dec. 1863. — 2) „Idők Tanuja“ 107. sz. 1866.

egyesülve látni, és hatni arra példánk által szeretnénk, — fájdalom! épen példánk által riasztatnak el Romától.

Ha az örmény nemzetnek egyik tagja, ki megöszült nemzete és egyháza történelmének tanulmányozásában, áthatva a fájdalmas érzülettől, melyet benne okvetlenül szülnie kellett a törvénytelen és igazságtalan bánásmódnak, mely egyháza és közvetve a katholicismus irányában Erdélyben követtetik, annak érdekében felszólal és jogait védi, azonnal megrohantatik, a legaljasabb czélok hajhászásával vádoltatik és a leggyűlöletesebb gyanusításokkal halmoztatik el, emberek által, kik a keleti népek és egyházak történelméről és ügyeiről általában, különösen pedig az azsiai örményekről — a mint azt minden szavuk elárulja — igen homályos ismerettel bírnak, kik elfogultságukban nem átalják azt kérdezni: hogy ugyan minő káros befolyást gyakorolhat a keleti tartományokban lakó örményekre az erdélyieknek latinisálása, kik az azsiai örmény nemzetéről csak azon pár szerencsétlenről képesek maguknak némi fogalmat képezni, kik Örményországnak Perzsiával határos és azt uraló szélső pontjáról könyöradomány gyűjtés végett jönek Európába, kik azonban — közbe legyen mondva — nagyrészt nem örmények hanem a föld nyelvét, — mely ott az örmény — némileg beszélő chaldaeus katholikus, nestorianus, jacobita keresztények, közbe még anglikanusok is — mint ez magukkal hozott ajánló leveleikből kitünik. Egyébiránt a gyanusítások napirenden vannak mainap, és szokott fegyverök azoknak, kik meggyőző érkek hiányában vannak. Mísem kényelmesebb mint az álnév sánczai mögöl a hatalom ágyuinak védelme alatt lövelni ki a gyanusítások méregben itatott nyilait az ellenfélre, ki csupán ügyének igazságosságával vértézve áll ki a küzdőterre. Földhöz tapadt szolgai lelkü emberek, kik határozott elv és irány nélkül élnek s minden tetteikben csupán magán önző czélok és személyes anyagi érdekek által vezéreltetnek, meg nem foghatják, mikép legyen képes valaki anyagi érdek nélkül magasabb szellemi jókért fellelkesülni, valamely ügyért, eszméért magát feláldozni?! Innen a méltatlan gyanusítások! Oh ti a magyar birodalom integritásának és alkotmányos jogainak védői és szabadságának bajnokai, kiket a haza bámulva tisztel és tisztelve bámul, mondjatok le pártvezéri szerepeitekről, szünjete meg a nemzetnek és hazának védeni jogait és törvényeit, ha nem akartok gyanusittatni — persze a pulya lelkek által — hogy trónra vagy Isten tudja, mire vágytok!!

XVIII.

Jelen emlékirat szerzője, mint tagja az örmény nemzetnek, és lelkésze a szamosujvári örmény plébániának, úgy születésénél mint hivatali állásánál fogva hivatva érzi magát életfeltételeiben megtámadt és végenyészettel fenyegetett egyházának felszólalni védelme mellett azon benső meggyőződésben, miként ezáltal egyszersmint hasznos szolgálatot teszen az összes catholicismusnak, mint a melynek érdekei egyházának megsemmisítése által keleten nem kis mértékben veszélyeztetnek. Okot pedig és alkalmat szolgáltatnak jelen dolgozatra azon ismételt megtámadások, és gyűlöletes gyanusítások, melyek a múlt év folytán az „Idők Tanujában“ az írónak „Historia Armenorum Transilvaniae“ czimű könyve és saját személye ellen intéztettek.

A tárgyalt czáfolat írója továbbá kifogást teszen az ellen, hogy felszólalok nemzetem és egyházam nevében s kérdi: hol s mikor hatalmaztattam fel arra? felelet; születésemkor. Isten és természet törvénye által hatalmaztattam fel nemzetem és egyházamnak, — melynek kebelében születtem — küzdeni lételéért, ha az fenyegetetik, és védeni jogait. Isten minden még a legkisebb féregbe is beleöntötte az önfentartási és önvédelmi ösztönt. És a természet ezen ösztönszerű törvényénél fogva minden élőlény irtózik az enyészettől, és a mig csak lehet és a mint lehet, védi magát az őt megtámadó bármily erő ellen. A károlyfejérvári atyáskodó egyházi kormánynak fennebb felhordott intézkedései következtében szélén állunk mi az enyészet tátongó örvényének, irtózunk ettől, és épen nem érzünk magunkban legkisebb hajlamot kihalni nemzetestől egyházastól bárki fia kedvéért. Istennek a természet urának belém oltott önfentartási elévülhetlen törvénye ellen vétenék, ha ebbeli legszentebb kötelességemnek, azon az uton, melyet születésem által kijelölt, teljesítését elmulasztanám, és összetett kezekkel hallgatva nézném, mikép oltatik ki élete azon nemzeti egyháznak, melynek tagja vagyok.

Hivatva érzem magam továbbá arra hivatali állásomnál fogva, melyet az erdélyi örmény katolika egyházban, mint annak egyik népesebb parochiájának plébánosa a kegyuri joggal bíró városi kö-

zönség bennem központosult bizodalomból elfoglalok, mely méltán elvárja tőlem, hogy ezen egyháznak ősrégi intézményeit sérthetetlenül fentartsam, és jogait védelmezsem. Maga az ellenfél tulkapott buzgalmába rá sem gondolva, hogy maga alatt vágja a fát, ismeretes cikkében bevallja: hogy az örmény plébániák száma Erdélyben négyre, és az örmény szertartásu papság 10-re olvadt össze, mi bizonyára nem arra mutat, mit bebizonyítani lett volna feladata: hogy az erdélyi püspökök szívükön hordották minden időben az örmény ritusnak fentartását és felvirágoztatását; hanem inkább ellenkezőre, miután tudjuk a historiából, hogy a mult század elején több örmény parochia volt Erdélyben mint most. ¹⁾ Benkő Transilvaniájában 24-re teszi az örmény papok számát, korában a két örmény kerületben. ²⁾ Battyáni püspök hasonlóképen nagyszámu örmény papságról emlékezik a romai pápának 1782 felterjesztett iratában. ³⁾ És tekintve az örmények számát, mely Erdélyben és a partiumokban könnyen feltehető 16—20 ezerre, nem négy, hanem tizennégynél is több parochiájuk lehetne. A leMBERGI örmény-érseki megyének kevesebb lélekszám mellett (mintegy 7000) 13 örményszertartásu plébániája és 30 papja van.

Ha már csakugyan ennyire összementünk, várjuk-e be, mig teljesen megsemmisülünk, — fogadjuk tovább is birkatürelemmel a reánk mért haláldöféseket, — ne tegyünk semmit önfentartásunk érdekében — semmit a szennyfoltnak, mely ritusunkban a katholicismuson ejtetett, eltörlésére, — a botránynak, mely bennünk keleti atyánkfainak adatott megszüntetésére?? vajjon nem vétkeznénk-e az által Isten és a természet törvénye és egyházunk iránt tartozó legszentebb kötelességünk ellen, melyet védeni, és a mely mellett felszólalni lelkiismeretben köteleztetünk, valahányszor érdekeit veszélyeztetve látjuk? És ha ezen kötelesség-szabta ön- és egyházvédelmi jogot megtagadni az erdélyi örmény egyház egyik hívétől, és fenmaradt kevés számu papságának egyik tagjától sem lehet, miképen lehessen azt megtagadni a jelenben élő örmény clérusnak legkorosabb tagjától, ki azon népes örmény egyháznak van megbizva lelki kormányzásával, melynek hivataloskodása ideje alatt leggyakrabban támadtattak és legérzékenyebben sértettek meg jogai.

Hallgatásra volt kárhoztatva sok ideig az örmény clerus, minden legkisebb mozzanat, mely a ritus terén annak fentartása ér-

1) Lukács „Historia Armenorum“ p. 84. — 2) Benkő „Historia Transilvaniae“ p. 163 §. 158. — 3) L. „Historia Armen.“ p. 122.

dekében mutatkozott, azonnal elnyomatott. A megsemmisítés tervének kiviteléhez tartozott lehetetlenné tenni a papság részéről minden felszólalást, minden ellenszegülést az egymást érő romboló rendszabályok ellen. Hogy a különben is minden legkisebb összefüggés és összeköttetés nélkül szélyelszórt és egyházaik földrajzi fekvésénél fogva is egymástól távoleső örmény szertartású lelkészek erkölcsileg is egymástól távortartassanak és minden egyetértés és összetartás a ritus dolgában megakadályoztassék, meghasonlás szittatott, versenygés és antagonismus idéztetett elő, az egyházak és azok papjai közt. Ezen célra leginkább használtattak és csakugyan legczélszerűbbnek bizonyultak be, a kitüntetések, címek, decoratiók; ellenesetben meg a méltatlanságok és üldözések. Ki feltétlenül hódolt, minden ritusellenes rendszabályt szó nélkül elfogadott, és magát engedte eszközül használtatni annak lerombolására, elhalmoztatott a püspöki kegy minden jelvényeivel. A ki ellenben az igazság ügyét Judáspénzen elárulni nem akarta, azzal teljes mértékben éreztetni igyekeztek minden alkalommal a kegyvesztés sulyját. Nem bocsátkozom itt specialitásokba — könnyen érthető okból — különben is megmondtam, hogy nem személyes ügy, melyet tárgyalok.

Nem kis feladat, megvallom, szemben a püspöki nagyhatalommal védeni ügyét valamely elnyomott egyháznak, mely ha nem is jogosan de tényleg annak főhatósága alatt áll. Visszás dolog egyszersmind, nem tagadom, ha azon hatalom, mely a jogot, törvényességet, szóval a legitimitást képviseli az egyházban, és a melyet ezen örök elvek öre, és az igazság előharczosa gyanánt szoktuk tisztelni, a tanító egyháznak alsóbb osztályához tartozó valamely tagja által arról vádoltathatik, és pedig méltán, hogy az egyháznak elveit, és törvényeit nem tartotta szem előtt zsinormértékül valamely egyház irányában követett eljárásában, ide vonatkozó rendeletei úgy tűnnek fel, és olyanoknak mutattatnak be, mint a melyek sértik jogait és veszélyeztetik existenciáját, és mint ilyenek vagy azonnal visszautasítottak vagy tárgyai a folytonos reclamátióknak. Ily ferde helyzetbe nem egy könnyen jó szolgálja oly egyháznak, mely homogen ritusu püspök által igazgattatik, hanem igen és pedig gyakran jön egy olyan, kinek egyháza szerencsétlenségre heterogen ritusu püspök alatt áll, ki nyelvét liturgiáját nem érti, szokásait, szertartásait, institutioit nem ismeri, és ki ezenfelül egy jó adag oly akaratot is hord magában, melyről nem

mondhatni, hogy semmi kivánnivalót nem hagy hátra, intézkedéseket tesz, melyek azt a válság szélső pontjára vezetik, és lételét aláássák. Ily esetben szoros kötelessége az ekkép üldözőbe vett egyház papjának; hacsak maga is egyháza irányában Judás szerepet elvállalni nem akar, — erélyesen felszólalni. És meg van a végzetes összeütközés!! Tudom, mily érzékeny hurokat penditettem, midőn 1859-ben megjelent „Historia Armenorum Transilvaniae“ czimű könyvemben egyházuink említett abnormis viszonyából az erdélyi püspöki székhez és ennek hatalmi visszaéléséből származott jogsértési eseteket okmányokkal támogatva felsoroltam, midőn az Idők Tanujának mult évi 236-dik számában közzétett iratomban azokra rövid pillantást vetettem vissza. Értem, mire czéloz az ellen a nevezett lap 262 számában czáfoló czikke végsoraiban előforduló naiv kitételével „hogya czikke ellen volnának érveim, azokat tartsam magamnak, és ne lépjek fel azokkal a közönség előtt ily kényes irányu tárgyban“. Igenis hallgattam volna, és hallgatnék örömet, ha tudnám, hogy hallgatás, titkolás, egyszerű tagadás elégséges ott, hol a tények nyilvánosak, keleten és nyugaton ismeretesek Nyilvános tényekkel szemben hallgatással a bajon nem segítünk, itt gyökeres orvoslás szükségeltetik. Minél nagyobb a veszély, mely fenyeget, és minél szentebbek az érdekek, melyek kérdésben forognak: annál nagyobb a kötelesség segítségért felkiáltani, az illetőket figyelmeztetni, hogy siessenek idejekorán a bajt alkalmas gyógyszerek által elhárítani. Azon megnyugtató öntudattal léptem a nyilvánosság színterére, hogy mitsem mulasztottam el több mint husz éveken keresztül, mi ezen kérdésnek békés utoni kiegyenlítését és elintézését előidézhetne volna. Egész nagy halmazát mutathatom fel a remonstratióknak, melyeket különböző időben és alkalommal ez ügyben tettem; azokat, és az azokra kapott püspöki széki feleleteket bármikor is közzétehetem; nekem nincs mit félnem a nyilvánosságtól, az igazság nem irtózik a viláogságtól, hanem csak nyer azáltal; ellenben a sötétség műve az, mely keresi a sötétséget. Aztán, ha hallgatással kívánta mellőztetni a kérdést az ellen, akkor kár volt könyvem irányának gyanusításával azt feleleveníteni. És ha tetszett továbbá az ismeretes cikkben részletességekbe bocsátkozni, nem veheti rossz neven, ha az ügynek, melyet képviselek, védelmére részletesen felelek, . . . patere legem, quam tuleris.

A püspökiszék jól tudta, mit cselekszik, midőn egyházellenes

határozmányait kibocsátotta, belátta azok horderejét és következményeit; valamint az sem lehetett titok előtte, hogy azok a józan kritika bírálatát nem állják ki, nem egygyeznek az egyház szellemével és intentióival; expedáltatta mégis, és köröztette nemcsak az örmény, hanem az illető latin szertartásu lelkészek közt is, bizonyára nem azért, hogy tétessenek le a parochialis levéltárakba, hanem hogy végrehajtsanak — *pro notitia et directione* —. Ekkép maga hozta azokat a nyilvánosság elé, és vonta magára annak ítéletét. Hogyha tehát a Cathedra vesztve szem elől a maga iránti köteles tekintetet, csak hogy mielőbbi kiirtásunkban célt érjen, oly tényekre engedte magát ragadtatni, melyek borzadályt gerjesztenek, mi annak okai nem vagyunk; nemis látom minő joggal lehessen azt tőlünk követelni, hogy mi azon intézkedéseket, melyeket a tisztelt szék maga életbeléptetni nem állott, mi kik azok által közvetlen érdekeltetünk, azokat csupán a püspöki szék iránti gyengédségből hallgatással mellőzzük.

A mi azonban nézetem szerint leginkább fáj a püspöki széknek, hogy e kérdés általam örménytörténelmi munkámban nyilvánosság elébe hozatott abban keresendő: hogy ez által felfedeztetek a cathedranak ellenünk vetett földalatti minái, lelepleztettek szándéklatai, a nemzet figyelmessé tétetett a veszélyre, mely egyházát és nemzetiségét fenyegeti, figyelem ébresztetett irántunk Romában, Bécsben, Konstantinápolyban és egyebütt, eszerént nem sikerült a terv az örményeket lassanként észrevétlenül assimilálni, *sensim sine sensu* annectálni, és egy szép reggelen a *fait accompli* kérlelhetlen logikájával állani a világ előtt: örmény szertartás és nemzetiség Erdélyben nincs többé, megszűnt élni.

XIX.

Az örmény papságnak tiltakozásai jogsértési esetekben, ugy szintén a *clerus s ritus szomorú helyzetének javítására* és *jövőjének biztosítására* irányult egyéb előterjesztései a püspöki szék által figyelem nélkül hagyattak. Maga a mondott szék által üdvös reformok eszközlése színe alatt felkért, és ugy az összes *clerus* mint író által jó reményben beadott terjedelmes tudósítások és informatiok is mit sem eredményeztek, a sérelmek nem csak nem orvosoltattak, de legtöbb esetben súlyosbítottak.

Nem mondhatni, hogy az örmény szertartásu papság félreismerete volna a veszedelmet, mely egyháza lételét a fejevári intézkedések következtében fenyegeti; védte az egyházát és annak jogait, a hogy csak tőle kitelt minden előforduló esetben. Láttuk maga helyén, hogy közvetlen elődöm Gajzágó Kristóf nem egyszer tett erélyes felterjesztéseket a helyi és más szomszéd latin szertartásu lelkészek ellen plébánosi és ritusi jogainak azok által történt megsértése miatt, hogy azok mindkét nemen örmény ajku és ritusu házasulandókat — azon ürügy alatt, hogy azok latin szertartás szerént kereszteltettek daczára minden tiltakozásnak itt helyt Szamosujvárt, és közvetlen szomszédságában — kihirdettek és összeadtak; igyekezett bebizonyítani, mily képtelen visszaélésekre szolgáltat alkalmat átáljában, de főkép házassági esetekben az 1834-ki püspöki rendelet, mely szükségből latin szertartás szerént keresztelt örményeket a latin egyház hiveinek decrátálja. Lelkesebb felszólalásai 1845 és 1847-ik évekre esnek. Hasonló házassági esetben 1850-en felszólalt a szamosujvári összes örmény szertartásu papság ugyancsak a kitett év augustus 6-án remonstrált a clerus a püspöki széknnek pár hóval előbb hozott azon jogsértő törvényellenes határozata ellen, melylyel a fen lévő örmény parochiák körüli helységekben tartózkodó örményajku hivek anyaegyházuktól elszakítottak, és az illető latin parochiákhoz csatoltattak. És a ki a fiókegyházaknak a matertöli elvonása által subsistentiája jórésztől megfosztatott Petrovics Antal a szépvízi örmény parochiának egykori buzgó lelkésze, ki e tárgyban több versen, és igen szivrehatólag felírt. Hasonlót tett a mint értettük a gyergyószentmiklósi plébános is.

1853-ban a szamosujvári clerus egy négy pontban foglalt jól indokolt petitiot nyujtott be a püspöki széknnek melyben kérte: 1. hogy az örmény papoknak az egyházirendek felvételére adassék jövőben dioecesanus titulus. 2. az elaggott papok az illető alapból nyugdíjt kapjanak. 3. az örmény ritus szerénti cultus gyakorlását korlátozó rendszabályok szüntessenek meg, és a filiák csatoltassanak vissza az örmény anyaegyházakhoz. 4. legyen az örményeknek egy generalis vicariususa vagy főesperestje, ki köztük az egységet az isteniszolgálatban az egyformaságot fentartsa. Ezen petitio velem akkoriban fejevári tanárral véleményadás végett közöltetvén, azt uj érvekkel támogatva többek közt a következő sorok kíséretében adtam vissza: „Clerus armenopolitanus in sua petitione, ut-

cunq̄ue enumeravit ea, quae tum ad tristem cleri armenici sortem relevandam, tum ad ritum ab interitu, cui obviam it, vindicandum necessaria censuit, votis consona sunt gravamina et postulata magistratus et communitatis armenopolitanae, quibus hoc loco illud adhuc addendum habeo: summum adesse tempus, quo clero et ritui armeno justitia administretur, quo Clerus Dioecesi et Cathedrae Albensi arctius devinciatur; ritui vero suus constet in Ecclesia honor et dignitas, ut siquidem stat, stet ut decet ritum consensu universae Ecclesiae approbatum cum decore et pro decore ac ornamento ejusdem Ecclesiae, neve sit amplius, ut fuit, et quod his etiam nostris diebus cum summo animi dolore experti fuimus, ludibrium hominum praejudiciis et omnigena rerum Ecclesiae orientalis, nec non mutuae rituum diversorum ad invicem relationis ignorantia laborantium“.

Ha az örmény papságnak ép oly méltányos, mint szerény kérését a püspöki szék akkor meghallgatja, elejét veszi sok kellemetlenségeknek, és az örmény püspökségi kérdés, mely alkalmatlan kezd lenni, vagy nem is támad, vagy ha támad, veszti élet, mert veszti argumentumát. A cathedra azonban másképen gondolkodott; a petitiót, melynek 4-ik pontjában az egységre törekvésnek, és egyházi önállóságnak rémképét látta, feleletre sem méltatta, sérelmei nem orvosoltattak, a lelkészek remonstratioi indignatioval visszautasítottak. Legsajátságosabb a válasz, melyet a szépvízi örmény plébános kapott, ki mint fennebb mondtam, a szomszéd latin parochiákhoz annectált örményajku hiveinek visszadatását ismételten szorgalmazta; neki t. i. a felcsiki esperesti hivatal utján 1853 év octob. 27-én 1171 sz. a értésére adatott: hogy lépjen által ő maga is a latin szertartásra, mire a szükségelt szent széki dispensatio kieszközlése neki megígértetett, s egyszersmint kilátásba tétetett egy jobb állomás nyerhetése. Hasonló felhívás hozzám is intéztetett, hanem mivel ez élőszóval és némi compromittáló nyilatkozatok kíséretében történt, arról itten hallgatok; elég az, hogy a sollicitatio ad desertionem ritus örmény papon megkísértetett, és az első esetre nézve okmánynyal bebizonyítható tény. Ebből aztán nem nehéz vonni következtést a hivekre.

Daczára a mindkét részről tett ezen nem épen kellemes tapasztalatoknak a tárgyalások az örmény ritus körül szakadatlan folytak. Nem hiányoztak az ígéretek, hogy sérelmeink orvosoltni fognak, nemzeti egyházunk jelen elhagyatott állapotából ki fog emel-

tetni, bizonyításul annak, hogy a püspöki kormányzat komolyan foglalkozik egyházi ügyeinkkel, és annak egy szebb s biztosabb jövőt szándékszik előkészíteni, az örmény lelkészek által különböző tudósításokat és jelentéseket rendelt tétetni egyházaik állapotáról, melyeket aztán velem még Fejérvárt létemben a következő átirat mellett közölt 1853 év novemb. 5-én 1958 sz. a : „Relationes, quas e parochiis armeni ritus episcopali meae sollicitudini obnoxiiis erga interpellationem meam scopo eruendarum et opportunis subin remediis tollendarum variationum in cultu divino vigentium ad eas directam obtinui, ARD. vestrae ceu perito et zeloso ecclesiasticarum gentis armenae rerum scrutatori una cum acclusis libro et directoriis fine eo erga remissionem communico, ut:

1. in quantum sive omnium, sive singularum harum Ecclesiarum praxis a debito per S. Sedem Romanam stabilito ritu abludat?

2. quid ad reducendam necessariam uniformitatem, et ubi reducta fuerit, ad eam deinceps exactius conservandam, disponendum judicet? mihi indicare velit.

Nézeteimet ugy ezen, mint egyéb hozzám intézett ritus kérdésekre mindenkor a legnagyobb készséggel több ivekre terjedő iratokban felfejtettem, de minden siker nélkül, sőt a mint a következő megmutatta a sok informatiokérés nem volt egyéb, mint puhatolózás, hogy gyengéinket kitanulják, hogy az ür, mely a négy örmény egyház közt különben is elég nagy volt, még inkább tággittassék, hogy a lelkészek közt nézetkülönbségek és meghasoulások idéztessenek elő. Ily czélből szándékaim a többiek előtt gyanusítottak, nézeteim félremagyaráztattak. Az ekkép alkotott téves feltevésekre aztán egész serege épült az ellenvetéseknek, czáfolatoknak, milyeneket magam is hallottam Radnán a visitatio alkalmával, és a melyektől, — jóllehet azokat rögtön helyreigazítottam, — most is hemzseg az ellenfélnek irata az Idők Tanujának mult évi 262 lapjában, mi kétségkívül onnan magyarázható: hogy az egész férczmű a püspöki irodában akkori időből fenmaradt jegyzetek nyomán készült, miután az akkor előadattakat és általam megezáfoltatokat helylyel közzel szinte szóról-szóra adja vissza.

Legkülönösebb a dologban az; hogy bár nem egyik vagy másik örmény parochiának ritusa és egyházi szervezete, hanem általában az összes erdélyi örmény egyházakban a ritusbani egyformaság helyreállítása tekintetéből szükségessé vált reformok behozatala, és azok czélszerű cszközlése módja iránt szólítottam fel

a püspöki szék által véleményadásra; — a mint az a fennebb felhozott püspöki irat szövegéből és a tett kérdések természetéből önként kitünik, és bár a kérdés maga feleletemnek általános ritus jellegét kölcsönözött, és én már csak az ismeretes nyelvtani szabálynál fogva is: a kérdés és felelet nemben számban és esetben egyez, feleletemben nem szoritkozhattam csak magamra, vagy csupán a szamosujvári örmény egyházra, hanem abba bele kellett foglalnom a többi örményszertartásu egyházakat is; mindazonáltal a többször említett czáfolatban és még egy más iratban is némi bámulás fejeztetik ki a felett, hogy én előterjesztéseimben nem szólok az egyesben, hanem a többesben általában, az örmény ritus és egyházak nevében. Az ellenfél tudniillik vagy feledi a hozzám intézett felszólításokat vagy a „non interventio“ elvét kívánná nálunk is jelen kérdésben életbe léptetni; mert tudnunk kell, hogy a modern politika ismeretes elvei: „divide et vinces,“ anxio, non interventio, fait accompli, suffrage universelle sat. nálunk nem ujságok.

XX.

Az örmény szertartásu egyháznak fenmaradása Erdélyben reánk örményekre nézve élet és önfentartási kérdés. Érdekében áll az a kath. vallásnak és tekintve az austriai birodalomnak a mult évi eseményeknél fogva megváltozott helyzetét és politikájának kelet felé irányulását a Hazára nézve is hasznos lehet.

A történeti igazság tekintetéből szükségesnek látom felemlíteni, miként több évi szakadatlan küzdelmeink a ritus terén ha nem is eredményeztek lényeges jobbulást helyzetünkben, merőben gyümölcstelenek még sem voltak; tett vívmányainkat azonban könnyen felszámálhatjuk, ezek közt első és jelentékenyebb kétségkívül az: hogy az 1834-ki határozmány, mely az örményeknek latin szertartás szerént feladott keresztség szentsége általi latinisatiójára vonatkozik, érvényen kívül helyeztetett, de csak akkor, midőn tovább tarthatlannak bizonyult be. Nem egy házasság, mely annak nyomán mindkét nemen örményajku házasulandók közt itt Szamosujvárt az örmény szertartásu plébánosnak ismételt tiltakozásai daczára a felek közt fenforgó házasság-bontó akadályok tekintetbe nem vételével latin egyháziak által érvénytelenül köttetett, utóbb

a közönség nagy botrányára, a házassági szentség profanatiójával végleg felbontatván. Ezen concessiot azonban drágán kellett megfizetnünk, mert ugyanazon consistoriális határozatban, melyben az 1834-ki különben törvényellenes rendszabály érvényen kívül tétett, mintegy kárpótlásul a helyett az örmény egyházaktól elszakítottak az örmények, kik azok tőszomszédságában a fiók-egházakban vagy latin szertartású párochiákban laktak, és ezen utóbbiakhoz annectáltattak, mi ismét új elkeseredett harczokra és remonstratiókra nyitott utat, melyek Romáig felhatoltak; míg végre ebben is némi módosítvány eszközöltetett. Az erről szóló püspöki okmány, — mely 1860 év szeptember hó 10-én kelt — azonban oly oraculumszerű szerkezetű, hogy azzal bizon szinte csak ott állunk, hol annak előtte. Ennek értelmében például a gyergyószentmiklósi örmény parochia egyetlen egyet sem kapott vissza hivei közül, kik a szomszéd latin plébániákban szép számmal tartózkodnak. Megjegyzést érdemel a mondott okmányban az anachronismus, melylyel Szamosújvár városa és annak örményszertartású parochiája ugy mutattatik be, mintha az is — valamint a többi hasonló ritusu plébániák — a latin szertartású parochia kebelében léteznék, következéleg ennél későbbi eredetű volna; holott a nevezett örmény város és párochiája 1700-an alapítottatott, a latin administratura ellenben csak 1825-en állítottatott fel, tehát nem lehet filia ante matrem.

A legnagyobb vívmány azonban, melyet több évi törhetlen küzdelmeink gyümölcseül felmutathatunk, kétségekívül az: hogy az üldözésben egy idő óta legalább külszinre egy kis szünetelés állott be; de mivel az nem az akarat, hanem inkább a kényszer műve, és az említett concessiók is csak a körülmények és események nyomása alatt hosszas ellenállás után és oly delphosi oraculum értelmében tétettek, hogy a hátsó ajtó mindig nyitva áll azok visszavonására; ki kezeskedik róla, hogy az üldözés első alkalommal meg nem ujul, főképp, ha sikerül a mostani ritus-mozgalmat elnyomni, mi már is minden rendelkezés alatt álló eszközökkel megkísértetett. Egyébaránt a már tett és még mindig fennálló intézkedések következtében egyházunk jelen szétszaggatott, hiveinek nagy részétől megfosztott, és moralis élete egyéb feltételeiben — mint láttuk — megtámadt helyzetében magát sokáig fentartani nem képes. Ezt Fejérvárt igen jól tudják, mi pedig, kik az örmény plébániákban élünk, érezzük is. Hiveink száma a kiköltözések által évről évre fogy. Az örmény szertartású papságra tehetséggel

megáldott ifjaink közül a nehézségek és tetemes költségek miatt, melyekkel az össze van kötve, főképp pedig minden jutalom és vigasztalás nélküli szolgálat és mostoha bánásmód miatt, melyben épen a clerusnak jelesbjei részesülnek, hovatovább kevesebben jelenkeznek. A vallásosság népünkél is észrevehetőleg alább szállt, legalább eredeti fényéből, keleti zománczából sokat vesztett, mit az ellenszenv, melyet a ritus iránt a püspöki szék minden időben és alkalommal nyilvánít, és a közömbösség, melyet a ritusnak akadálytalan változtathatása által az örményekben ősi szertartásaik iránt előidézett és mind maig táplál; épen nem alkalmas a vallásos érzület emelésére, és ha van is abban része az időkhithideg szellemének — mit nem tagadunk —, de azt egészen annak tulajdonítani nem lehet, és nekünk nem is szabad az időszellemnek a vallásosság rombolásában segédkezet nyújtani; már pedig tagadhatlan, hogy indifferentismus in ritu gignit indifferentismum in Religione, et est primus gradus ad defectionem.

A tények ily állásában a Cathedra bátran megkimélheti magának a fáradságot további oppressiv rendszabályokhoz nyulni a szerencsétlen örmény ritusu egyház ellen, a meglevők bőségesen elégségesek arra, hogy kiszemelt áldozatját elejtse. Itt már csak az a kérdés: várjuk-e mi be, hogy egyházaink egyike a másika után, mint valamely érett gyümölcs maguktól huljanak a cathedra kebelébe? és általában érdekében van-e az a catholicismusnak? erre én azt mondom: ha nyer egyházi és azzal összekötött nemzetiségi megsemmisülésünk által a katholika egyház vagy bár a közhaza, ugy töröltessünk el az illetékes egyházi és világi törvényhozás útján törvényesen, és szünjünk meg élni becsülettel. Sokkal jobb e reánk nézve a cathedra által nekünk szánt lassu és kinos halálnál, melynek általa lassu ugyan, de biztos léptekkel elébe vezettetünk. Jobb e nekünk semhogy játék-labdái legyünk tovább is a püspöki szék önkényének, jobb semhogy legszentebb érdekéink elidegeníthetlen természeti és positiv jogaink felett — rólunk nélkülünk — jövőben is emberek intézkedjenek, kik arra sem jogosítva, sem képesítve nincsenek. Ha nem állhat egyházunk ugy a mint állania kell egy a kereszténységgel egykoru egyháznak mellette a többi egyházaknak, mint testvér és egyenjogu egyház jogaiban általok tiszteltetve, ezerszerte jobb, ne álljon sehogy, sem hogy álljon bármelyiknek mögöttes, vagy bármelyik által épen leigázva, kitéve annak folytonos vexatioinak.

Annak jelen állása valóban felette szomorú látványt nyújt, sehoggy sem felel meg a katolika egyház méltóságának, sőt arra inkább némi árnyékot vet, mélyen compromittálván azt a keletiek előtt. Mélyen lealázó az örmény nemzetiségű egyházra nézve, tekintve azon állást, melyet az keleten mind maig elfoglal, legszámosabb katolikus híveket és legtöbb püspöki megyéket számlálván az minden ázsiai külön ritusu és nemzetiségű egyházak közt. De leginkább lesújtó és alacsonyító az erdélyi örményeinkre nézve, mert nem hiszem, hogy egyetlen egy is legyen köztök, — még azokat sem véve ki, kik rég idő óta a nemzeti egyházokon kívül laknak, — kit méltó boszankodással ne töltene el azon méltatlan bánásmód, melyben részesített az azon egyház, melyben ősei az idvezítő hit világának ismeretére jutottak, és a melyben tovább másfél ezred évnél vigaszt és nyugalmat találtak lelkeiknek.

Mondám fennebb, ha nyer akár a katholicismus akár az ország existentiánk kioltása által, ám legyen, vallásunk és hazánk érdekében készek vagyunk a legnagyobb áldozatot is hozni; de nem hiszem, hogy akár a katolika egyháznak, akár a polgári társaságnak feje és törvényhozása, — kiket pedig egyedül illet sorunk felett határozni, — érdekében lenni higye egyházi és azzal összekötött nemzet-egyéni halálunkat. Nem az egyház feje, mert nem fog bizonyára ellenmondásba jönni önmagával, nem fogja lefontani a művet, melyet alkotott, nem fog az örmény katolikus egyház bármi jelentéktelen részének elnyomásával nyugotan gátot vetni a mozgalomnak, mely az örmények közt keleten Roma felé jelenkezik épen most, midőn a lapok az ázsiai örmények megtéréséről a derék Hassun apostoli fáradozásai következtében szinte naponta hoznak tudósításokat. ¹⁾ Nem az ország fejedelme és törvényhozása. Az apostoli királyhoz vele született szívjóságánál — és tágas birodalma minden népeit egyaránt átkaroló atyai kegyességénél fogva, még csak árnyéka sem férhet a gondolatnak, hogy egy magában igénytelen népségnek vagy egyháznak, milyen az örmény, kívánná megsemmisülését, nem, már csak azon kegyeletnél fogva is, melylyel nagynevű őseinek emléke iránt viseltetik, kik közül Nagy Leopold az erdélyi örmény gyarmatot gyámolította, és püspökét a jeles Verzereszkyt császári kegyelmével elhalmozta; VI. Károly császár és a dicső Mária Theresia pedig az időben

1) „Idők Tanuja“ 1867. 22 sz.; „Religio“ 17 sz. 27. Februar 1867.

ürességben álló örmény püspök restauratiojáról és állandósításáról gondoskodtak.

Szinte oly kevésbé lehet azt feltenni az ország törvényhozásáról, hogy vesztünket akarná más időben és más körülmények közt sem, most pedig éppen nem, midőn a nemzetiség kérdésének megoldása áll küszöbön, azt nehezíteni és alkotmányos életének új korszakát, — melybe hosszas megpróbáltatások után lépik — inauguralni egy igénytelen egyháznak és nemzetiségnek megsemmisítésével bizonyára nem fogja, sőt én erősen hiszem, mikép az országos törvényhozás ép azáltal, hogy a gyengébb nemzetiséget és egyházi felekezetet is a törvény oltalma alá veszi, azt az erősebbnek magába olvasztására irányzott törekvései ellen megvédi, és azt egyházi és iskolai ügyeinek önálló rendezésében ép úgy részesíti a jogegyenlőség, autonomia, és az alkotmányos élet egyéb feltételeiben, mint a legerősebbet, legfényesebb bizonyosságát adandja annak, mikép komoly szándéka a magyar korona tartományaiban lakó minden nemzetiségnek és egyházi felekezetnek önfentartásukra irányzó méltányos kívánalmait, — mennyiben azok a törvényekbe nem ütköznek, — kielégíteni és a kimondott jogegyenlőségi és autonomiai elveket életbe léptetni. Miután ebben kételkedni nem lehet, nincs ok hinni, hogy a törvényhozás éppen irányunkban ellenkező eljárást kövessen, csupán minket kizárjon azon áldásokból és jótéteményekből, melyeket az alkotmányosság minden vallásfelekezet és nemzetiségnek biztosít; minthogy erre legkisebb okot nem szolgáltatunk, sőt ha szabad mondanom; szinte egyedül állunk Erdély minden külön ajku nemzetiségei közül, kik a fejedelem és a haza iránti őszinte ragaszkodásunkat és alkotmányos érzületünket jó és rossz időkben egy a politika és törvényhozás terén, mint a harcmezéjén egyaránt bebizonyítottuk. És ha nemzet-egyéni existenciánk mocsoktalan volt eddig is, és nem volt minden haszon nélkül e honra nézve, fenmaradásunk a birodalomnak megváltozott helyzeténél fogva még hasznosabb lehet jövőre. Tény az, hogy Ausztria a múlt nyáron lefolyt események következtében kiszorított nyugatról és délről, éjszak pedig reá nézve megközelíthetlen levén, kelet az egyedüli tér, mely számára még nyitva áll, a hol még némi jövője lehet, ha a sor rákerül a betegember örökségének felosztására. Erre utal Magyarországnak történelmi multja, mely szinte a Duna torkolatáig annak mindkét partján fekvő tartományoknak czimereit maig koronájában hordozza, mind pedig maga az ország

főfolyója a Duna. Már pedig keleten minden lépten, és minél mélyebben hatolunk be annak bensejébe: annál sűrűbben találkozunk örményekkel, kikkel ugy kereskedelmi mint politikai összeköttetéseket eszközölni, fentartani, és általuk kelet egyéb népségeit a magyar érdekeknek megnyerni, mind vállalkozó szellemöknél mind kereskedelmi hajlamuknál fogva kétségkívül legalkalmasabbak a velök egy fajú és ajku erdélyi örmények.

Nincsen tehát, és nem is lehet érdekében sem az egyházi, sem a világi hatalomnak, hogy mi az erdélyi népek, és külön ritusu egyházak sorából elenyésszünk: ugy de az a jelen providentia mellett kikerülhetlen. Azt pedig remélni nem lehet, hogy a püspöki szék, — tekintve az előzményeket, és a még mindig uralkodó hangulatot, melyet az „Idők Tanujának“ mult évi 262 száma tárczájában megjelent inspirált czikk visszatükröz, tekintve, hogy tiszteletteljes előterjesztéseink a legujabb időkben is gunyosan és fenyegetések közt visszautasítottak, sérelmeink, és azok orvoslására irányzott törekvéseink álmoknak, ábrándozásoknak, alaptalan koholmányoknak nyilvánítottak — magatartását irányunkban rögtön megváltoztassa, lemondjon traditionalis tervéről, méltányos kivánalmainkat kielégitse. Aztán a bizalom már annyira meg van renditve, hogy elmondhatjuk a trójaival: timeo Danaos, et dona ferentes.

XXI.

Az örmény szertartásu egyháznak fenmaradása Erdélyben legcélszerűbben biztosíthatik az örmény püspökségnek vagy apostoli helyettnökségnek restauratioja által.

Egyházunk hosszas és szakadatlan zaklatások, és mostoha bánásmód következtében azon stadiumába lépett életének, melyben palliativ gyógyszerek, fél rendszabályok, kétes értelmű engedmények, — milyeneknek némi példáit fönnebb láttuk — életének fentartására nem elegendők. Itt csak gyökeres orvoslás, restitutio in integrum, a kimondott autonomia és jogegyenlőség elveinek szigoru alkalmazása, biztosíthatja annak további fenmaradását. Nagy szerencse reánk nézve, hogy ezen elveknek életbe léptetése nem függ a püspöki szék akaratától, és az ebben a tekintetben nem absolut ura sorsunknak, mert különben vesznünk kellene. Igy is tökéletesen hiszem, hogy valamint eddig tette minden alkalommal,

ugy most sem fog elmulasztani semmit, hogy emancipationkat megakadályoztassa. Mondja ugyan értekező többször idézett cikkében, mikép ugy hiszi, hogy az erdélyi püspököknek anyagi érdekében nem áll az, hogy az örmény szertartásu négy plébánia, és a hozzá tartozó 10 pap (és tegyük hozzá 20 ezer katolikus örmény) az ők joghatóságuk alatt maradjon; hanem ezzel a historia és a tények ellenkezőt tanusitanak. Ha nem áll érdekekben az örmények megtartása, miért vonták őket a törvényes egyházi hatalom missioja nélkül önhatalmilag joghatóságuk alá? — miért nem bocsátották szabadon, midőn törekedtek szabadulni nyomasztó igájuk alól; miért szegültek ellene VI Károly császár és Mária Theresia az erdélyi örmény püspökség restauratioját czélba vett országatyai szándéklaiknak? miért hiúsították meg Bécsben és Romában akár hányszor az örményeknek oda irányzott törekvéseit, hogy saját felekezeti püspököt nyerjenek? ha megtartásuk nem állott érdekekben, miért harczolt Battyáni püspök a lembergi örmény érseknek abbéli követelése ellen, hogy az erdélyi örmények bocsáttassanak vissza joghatósága alá, a hová Moldovában laktokban tartottak? és miért irta József császárnak felhordott érvei zártkövéül a következő emlékezetes szavakat: „denique Episcopus Transilvaniae Armenis, hoc flore catholicitatis carere non potest“. Bármily hizelgők is reánk nézve első tekintetre ezen szavak, nem tehetem, hogy ki ne mondjam, mikép azokban a legvastagabb önzés és érdekhajhászás rejlik. Nem mondotta azokat Battyáni magától, hanem mivel főpapja volt azon időben Erdélynek, megjósolta, hogy meg kell halnunk a megyéért. A jó lelkű és tudós püspök a legeredetibb őszinteséggel leplezi le ezen nyilatkozatában hagyományos tervét püspöki székének, melynél fogva az örménység kiszemelt áldozatja az erdélyi püspöki szék önző czéljainak, érdekeinek fel kell áldoznia egyházának ősrégi szokásait, szertartásait, intézményeit, fel nemzet-egyéni és egyházi életét és szabadságát. Nem mondom azt, hogy az örmények most is ugy mint Battyáni korában színét képezik Erdélyben a catholicismusnak, hanem mondhatom azt, hogy Erdély főpásztorai szintugy nem nélkülözhetik az örményeket most, mint nem nélkülözhatték Battyáni korában. Az örmények áldoznak most is aránylag legtöbbet templomok, iskolák építésére, felszerelésére és fentartására, kegyes alapítványokra és mindennemű egyházi és egyéb jótékony czélokra. Az erdélyi püspököknek tehát szüksége van az örményekre és azért nem bo-

csáthatja ki őket kezéből. Mi ez egyéb, mint az örményeket pénzen vásárolt rabszolgák vagy egyéb áruczikk gyanánt tekinteni. Fellázad a kebel annak elgondolására, hogy csupán azért, mert számra gyengébbek vagyunk, és mert szüksége van reánk az erdélyi püspököknek egyházastól nemzetestől áldozatául essünk az ő inkább anyagi — mint láttuk — mint szellemi érdekének, kivált miután bizonyos az, hogy fenmaradásunk hasonlíthatlanul hasznosabb a katholicismusra nézve, mint ha az erdélyi latin egyházba beleolvadunk, és elenyészünk. Mivel pedig azon garantiákat, melyek fenmaradásunk biztosítására multhatlanul szükségesek a saját érdekeit hajhászó püspöki széktől hasztalan várjuk, nem marad más hátra, mint hogy felsőbb egyházi és világi hatalom határozon sorsunk felett, és döntse el törvényesen: szakadjon-e vége szenvedéseinknek, vagy folyjanak azok mindaddig, míg meghozzák halálunkat, szolgáljunk-e ezután is az emberiség gyalázatjára és a katholicismus gunyjára, eszközül a püspöki szék önző céljaira, vagy pedig eléggé megértünk arra, hogy felszabadulva idegen gyámság alól részesüljünk az alkotmány jótéteményeiben, és egyházi iskolai ügyeinket mimagunk önállólag és függetlenül kormányozzuk?? Ugy szintén a felsőbb hatalom köréhez tartozik meghatározni, milyen legyen azon nemzetegyházi kormányforma, a mely alá felszabadulásunk után, ha ez t. i. megállíttatik — rendeltünk? állíttassék-e vissza a megyés örmény püspökség, — mint volt Mennas örmény püspök korában, — és a milyent VI. Károly és Mária Theresia szándékoztak? vagy pedig az apostoli-helyettnökség — a mint az állott Verzereszky idejében? — miután mindkét egyház kormányzati formának vagyon múltja történelmünkben?; de állíttassék vissza bármelyik, mi a napot, melyen ez történik, mint nemzeti és egyházi ujjászületésünk napját örömelekedéssel fogjuk üdvözleni.

Sok nehézségekkel jár a restauratio, elismerem, de bármily nagyok is legyenek a nehézségek, szeretet és szilárd akarat legyőzi azokat. Nagy a romlás igaz és szinte kipótolhatlan a kár, melyet egyházunkban ugy szellemi mint anyagi tekintetben a mostoha bánásmód pár évszázadon keresztül okozott; de én azt tartom bármi későn is jőjjön a jó, csak jobb, mintha soha sem jó. Egyházaink ép azáltal, hogy bár egymástól elkülönítve, a százados nyomás és üldözés alatt el nem enyésztek, életrevalóságuknak kétségbevonhatlan bizonyosságát adták.

A püspöki szék eltekintve a fennebb említett anyagi érdekektől, — melyek ott, hol örökérvényű elvek, elévülhetlen jogok és a catholicismus magasabb édekei forognak fönn, tekintetbe különben sem jöhetnek — az örmény megyés püspökség vagy apostoli Vicariatus restauratioja által azt nyerné, hogy miután bennünket pár századon keresztül a maga önző céljaira felhasználta, kizsákmányolt, és az örvény szélére vezetett, bekövetkezhető erkölcsi halálunk esetében részben legalább a világ előtt felmentetnék a felelősség terhe alól, mely természetesen sokkal súlyosabban nehezülné reá, ha kezei közt találnánk kimulni, megszabadulna egy heterogen elemtől, mely eredetileg és jogi tekintetben hozzá soha sem tartozott, melyet csak annyiban vont és szoritott magához, mennyiben azt biztos martalékaul tekintette; ellenben ott, hol a megyei előnyökbe való részesülésről volt szó — mint láttuk — mindenkor távol tartott magától. Nyerne tehát homogeneitásban, és bel- s külszervezetének egyszerűsítésében, mert valamint visszás dolog nézetem szerint egyfelől az, hogy örményszertartásu papság és hivek latin szertartásu püspök által kormányoztassanak, szintoly visszasság másfelől az is, hogy örmény szertartásu plébánosok latin egyházi kerületeknek esperesei legyenek. Állittassék fel az örmény vicariatus, és ezen anomaliák és abnormitások önként megszűnnek, visszatér minden normalis helyzetébe, és állani fog IX. Pius szent atyánknak mondata: *et restituentur sua rebus vocabula*. Nekünk örményeknek meg épen semmi okunk sincs, miért nehezünkre eshetnék az elválás a Dioecesisitől. Más ha jobban bántak volna velünk, ha jogokkal, szellemi vagy anyagi előnyökkel birtunk volna a megyében; de mivel semmivel sem birtunk, jogtalanoknak, proletariusoknak, idegeneknek tekintettünk, természetes, hogy attól elválva, mit sem veszünk. A váltság azon pontjára vittek bennünket, a hol szakítás által az előbbi viszonyynal csak nyerni, de veszteni mit sem lehet. Oly alant állunk egyházi tekintetben, hogy helyzetünknel csak a végenyészet örvénye áll alább. Ily körülmények közt jogegyenlőség és autonomia mellett a legszegényebb egyházi főnök, — legyen a püspök vagy vicarius, mindegy, — csak legyen a miénk, legyen nemzeti egyházunkból és legyen valódi atyánk, — jobb nekünk a leggazdagabb latin szertartásu püspöknél, kit mi nem nevezhetünk atyánknak, ki minket idegeneknek tekint, ki papjainkat sorsukra hagyja, és ha szolgálatra tehetetlenek, hidegen és szivtelenül eltaszítja magától.

Jóllehet pedig ezen emlékirat egész tartalmából és szelleméből a legvilágosabban kiderül az; miszerént, midőn szót emelünk az erdélyi püspöki széktől elválás mellett, azt korán sem tesszük a nyugoti nagy latin egyház iránti valamely ellenszenvből, mitől Isten őrizzen, hanem csupán Istennek, a természet Urának törvénye által minden élőlénybe oltott önfentartási ösztönszerű kötelességből, és a katholicismus érdekében; mindazáltal minden félreértés kikerülése tekintetéből szükségesnek tartom ünnepélyesen kijelenteni, mikép mi örmény-katholikusokul valamennyien át vagyunk hatva a legbensőbb tisztelet, hódolat és hála érzetétől a nagy római egyház ezen minden keresztény egyházak feje anyja, és tanítója, valamint annak bámulatos szerkezete és tiszteletre méltó szer-tartásai iránt.

Szintén oly kevésbé lehet itt az elválás szót politikai irányu separatisticus törekvésekre érteni, nem akarunk mi elválni a magyar nemzettől, melylyel már hason eredetű ázsiai véralkatunknál fogva is leginkább rekonszenvezünk. Vendégszeretettel fogadta honukból a hitetlenek tulnyomó hatalma által kiszorult őseinket I. Apafi Mihály fejedelem alatt Erdélyben a magyar, kiváltságokkal szabadalmakkal ellátta, hazafusította, az általok alkotott Szamosujvár és Erzsébetvárosokat a magyar szabad királyi városok sorába igtatta, és országgyűlésében képviseleti- és szavazati joggal felruházta, szóval megosztotta velünk legszentebb és legfontosabb jogát, a törvényhozásit. Ott ülnek képviselőink az ország legfőbb tanácsában, és résztvesznek a haza Mentorának oldala mellett a Magyarhon ujjáalkotásának mondhatni világtörténelmi nevezetességű nagy művében, és aránylag elég szépen van képviselve nemzetünk az ország méltóságaiban és hivatalaiban. Kezeskedik arról multunk és jelenünk, hogy érzéketlenek háladatlanok nem voltunk uj hazánk iránt a tőle vett jótéteményekért.

Ismeretes dolog, hogy a lefolyt 18 évi időszakban a kormányon ülő férfiaknak, — kik a jogeljátszás elméletét állították fel, hogy azt keresztülvigyék, minden törekvésük oda volt irányozva, hogy a magyar elemet gyengítsék, elszigeteljék, Magyar- és Erdélyhon nem magyarajku népeit tőle távoltartsák. Ily okból bármily igénytelen különben politikai tekintetben nemzetünk, az akkori kormány figyelmét mégis magára vonta a szebeni országgyűlés kezdetén és egész tartalma alatt tanusított magatartása által, melyben résztvenni egyetértve a magyarokkal állhatatosan vonakodott,

és jollehet négyszer ismételtetett a kormány parancsára a választás, a kísérlet oly követeket választatni, kik a szebeni országgyűlésbe és onnan a Reichsrathba menjenek, — népünk alkotmányos érzületén mindannyiszor hajótörést szenvedett; mi feletti neheztelését azon megjegyzéssel adta értésünkre „per tertias manus,” hogy ejtett hibánkat jóvátehetjük, ha a többi nemzetiségek példájára mi is Bécsbe küldöttséget intézünk, mire a fenforgó örmény püspökség kérdése legjobb alkalmat szolgáltatna. Ezt azonban mi, bár a siker kilátásba helyeztetett, nem tettük. Távol volt tőlünk gondolata is annak: hogy egy ily illoyalis tettel bemocskoljuk jellemünket, és hasznot huzni törekedjünk lesujtott helyzetéből egy nemzetnek, mely velünk jót tett; sőt inkább a legbensőbb és a legőszintébb részvétellel csüngtünk sorsán, együtt sohajtoztunk vele annak jobbrafordulta után, szóval osztoztunk fájaldalmában, valamint osztozunk ma örömeiben. Ezen okoknál fogva, és mivel világosan állott előttünk a szándék az örmény püspökségi kérdést felhasználni politikai czélokra, és minket belevonni oly actioba, mely alkotmányos érzületünkkel és meggyőződésünkkel nem fért össze: számos aláírással ellátott és legfelsőbb helyre juttatott kérelmünket a nemzeti püspökség restauratioja iránt, mely nem az elv, mely elismerésre talált, hanem a kivitel körül felmerült némely kételyek eloszlatása végett a királyi kormányzék utján hozzánk leküldetett, mimagunk visszatartottuk, és az maig is kezünknel vagyon. Nem áll tehát czáfólo állítása, hogy kérelmünk a kormány által tétetett „ad acta,” miután azt magunk halasztottuk el jobb időkre, jelszavunk levén: ha egyenes és alkotmányos uton kivivhatjuk egyházi függetlenségünket jó, különben inkább maradjon el, semhogy az meggyőződésünk és becsületünk árán álutakon történjék. És én azt hiszem, hogy nincs és nem is leend okunk megbánni ebbeli eljárásunkat; a földologban sem vesztettünk azáltal semmit, mert a mennyivel késett, annyival biztosabban fog az örmény püspökség kérdése megoldatni.

Méltatlanság tehát separatisticus tendentiákról vádolni minket akkor, midőn épen abban fáradozunk, hogy az örmény nemzetiséget megmentjük és megtartsuk a magyar érdekeknek; mert kétséget nem szenved, hogy csak addig számíthat Szamosujvár és Erzsébetvárosra bizton az ország és a magyar nemzet, míg ezen örmény városok eredeti jellegöket megtartják, a hogy előzőnöltetnek azon elemek által, — melyektől fenyegettetnek, és a melyek-

ről épen nem mondhatni, hogy a magyar iránti rokonszenyben és alkotmányos érületben semmi kívánni valót nem hagynak hátra, — többé jót róluk nem állhatunk. Már pedig ki nem tudja, hogy a már lehunytt absolutismus korszakában Erdélyben ugy az egyesült, mint nem egyesült románok részére két metropolitai és két püspöki szék állittatván fel, ezen utóbbiak egyikének székhelyéül Szamosujvár választatott. Nem mondhatom ugyan azt, hogy ezen választásban az örmény elemnek gyengítése vagy constitutionalis buzgalmának hütése és paralsálása szolgált volna irányadóul: mindenetre azonban feltünő, hogy ezen örmény-város, — melyben egykor örmény püspök székelt, és a melyben a román elem nagyon gyengén van képviselve, — nézetett ki az új görög püspökség székhelyéül, midőn Szamosujvárnál, — mely az új megye nyugoti vég-szélén fekszik, az ettől éjszak-kelet felé szélesen elterjedő, és egyfelől Szathmárt, másfelől Naszód vidékét érő megyében — sokkal jobb és alkalmasabb központi helyet találni lehetett volna, ezek közt olyant is, hol a szükséges püspöki lak, és egyéb épületek nagy részben léteznek és a melyek azon megyének a Marmarosban és Szathmárban terjedő részei igényeinek jobban megfelelnek. Senki nálamnál őszintebben nem kívánja a görög egyesült egyház felvirágzását, — csak ne történjék ez a mi rovásunkra. Én tudvalevőleg kezdettől nem voltam barátja azon eszmének, hogy az egyik görög püspökség Szamosujvárt telepíttessék; beláttam ugyan is már akkor ezen ténynek horderejét, és következményeit, és a mi azóta történt, aggodalmaimat nem hogy eloszlatta volna, sőt inkább nagy mértékben növelte, és megerősített előbbi véleményemben. Azért rossz neven tölem senki sem veheti, ha kimondom leplezetlenül; egykedvüleg nem nézhetem, mikép tétetnek kézalatt intézkedések, és mikép terveztetik ezen örmény városnak átalakítása oláh várossá, ha kimondom, miszerént rémuléssel töltött el ugy engem, mint e város összes polgárságát azon kormányzéki bizottmány, mely a vonagló absolutismus végnapjaiban pár hóval ezelőtt kiszállott ide oly czélből, hogy bizonyos számu polgári házakat és telkeket görög-egyesült egyházi czélokra megvásároljon; kiszemeltettek volt a házak épen a piac-soron és a főutczában, és áruk iránt illető tulajdonosaikkal létre is jött az egyezés, melyek részben leromboltatván, azok helyén templom, seminarium, és káptalani-épületek emeltessenek. A tény annál felőtőbb volt, mivel ha már csakugyan nincs szándék az említett püspökséget Szamosujvárnál al-

hasonló vagy még azoknál is csekélyebb lélek-számmal ¹⁾ Görögországban 29,000 egyesült görög-katholikus 2 érsekséggel és 5 püspökséggel bír, melyekre a fennebbi számból egyremásra csak valamivel esik több 4000 léleknél.

Felhordottam ezen adatokat főkép azért, mert a föellenvetés, — mely a Cathedra részéről egy örmény püspökségnek Erdélyben felállítása ellen támasztatik, és a melyre annak organuma az Idők Tanujában legtöbbet épít — az: hogy az örmények kevesebb számmal vannak, és inkább elszórva laknak, semhogy egy rendes püspöki megyét képezhetnének, és ha egy ilyen létesülne, az igen szegény volna, mely sem méltóságát fentartani, sem magasztos céljait kellően előmozdítani, sem az annyira szükséges főpásztori látogatások költségeit hordani nem volna képes — — egytől egyig püspöki szavak!! melyeket magam első szájából nem egyszer hallottam és tisztelettel ugyan, de rögtön helyreigazítottam. Nalunk tudniillik képzelné sem tudnak püspökséget, melynek ne legyen pár százezer hallgatója, és ugyanannyi ezer forint évi jövedelme; ha szó van püspökségről csak Magyarország gazdag püspökségeire gondolnak, és azokat veszik mintául, pedig ha körültekintünk, több mérsékelt jövedelemmel vagy éppen szegényesen mint gazdagon ellátott püspökséget találunk a világon. Hogy a keletieket ne említssem Europa szívében a katholikus nagy Franciaországnak püspökei is csak 15—20 ezer frankot huznak évenként, és az Isten sok olyan buzgó lelkes, és önálló püspököket adjon egyházának, milyenek a francziák. Aztan mondottam fennebb is, hogy nekünk jobb bármily szegény püspök, ki minket fiainak tekint, — mint a leggazdagabb, ki minket hidegen és szivtelenül eltaszit magától, kinek éppen gazdagsága eszköz lehet romlásunk siettetésére.

Hasonló eredetűek és értékűek a fenn előadottakkal azok, miket értekező mond a nehézségekről, melyek egy örmény püspökség felállítása esetében hason ritusu parochiák alapítása körül, és általában a lelkipásztorok gyakorlati terén nézete szerint mulhatlanul felmerülnének, és a melyek szándékos nagyobbitásával az örmény püspökségi kérdést népszerűtlenné tenni igyekszik. Nem tagadom a nehézségeket, hanem azt mondom, hogy nincs ügy a világon, bármily szent legyen is az, melynek megrontására ürügyöket, színlelt okokat találni, és a mely ellen ezerféle nehézségeket

¹⁾ Berichte der Leopoldinen-Stiftung 1858—65.

támasztani nem lehetne, ha az ellenkezik magánnézeteinkkel és érdekeinkkel s természetesen hiányzik a jóakarát; ellenben ha meg van a jóakarát és az ügy iránti lelkesedés, minden nehézségek, bármily nagyoknak látszassanak is azok, és legyenek kezdetben, legyőzhetőek. Ha körültekintünk az erdélyi megyében, akár hány helységet és vidéket találunk főképp a vármegyékben, melyek több órányi, némelyek egy egész napi távolságra esvén a latin anyae gyháztól, -- melyhez tartoznak, — az azokban lakó katolikusok úgy örmény mint latin szertartásuak a helyi egyesült görög szertartásu papnak szolgálatját veszik igénybe keresztelési, halálozási és egyéb esetekben. Tehát a szükség — mely mint az ismeretes közmondás tartja, törvényt ront, — más ritusu egyházhoz folyamodni, — előáll most is, még pedig nem csak az örmény, hanem latin szertartásuakra nézve is, jóllehet ezeknek saját ritusu püspökük és számos parochiáik vannak; és fog előállni hiveinkre nézve kétségkívül azután is, ha az örmény püspökség visszaálltattik. Átalában a viszonylat, melyben az örmény anyae gyháztól nagyobb távolságban lakó örmények állanak azon latin szertartásu egyházakhoz, melyekben jelenben tartózkodnak nem változnék meg az örmény püspökség felállításával is mindaddig, míg azokban örmény parochiák nem alapítottatnának. Azonban ily alárendelt érdekű és azon anyagi stolaris kérdések, melyeket értekező cikkében felemlit, és a melyekre oly nagy súlyt fektet, tekintetbe alig jöhetnek ott, hol első rendű elvi és jogi kérdések forognak fenn, milyen egy egyháznak törvények által biztosított élete és fentartása, s merőben elenyésznek, mint különben is könnyen kiegyenlíthetőek, ha figyelembe vesszük azon hasznokat, melyek egy örmény püspökségnek alakításából Erdélyben, az egész catholicismusra háromolnának. A püspökség biztosíthatna minket a fejevári cathedra tulkapásai és további vexatioi ellen, e biztosíthatná jövőnket és fenmaradásunkat, csak ez hozhatná helyre a botrányt, mely bennünk keleti atyánkfianak a püspöki szék által adatott. Csak az erdélyi örmény püspöki szék restauratioja volna képes eloszlatni azon balvéleményeket, melyeket a romai egyház iránt az erdélyi örményeknek siralmas egyházi helyzetök és elnyomatásuk miatt az örmény hirlapi tudósítások keleten terjesztettek, és felkeltve Roma iránt újból a bizodalmat, melyet az érintett fájdalom! nem alaptalan hírek lehangoztak, új lendületet adni a mozgalomnak a catholicismus felé, mely keleten öszhangzó tudósítások szerint éppen az örmény sza-

kadároknál leginkább jelenkezik, és már is fényes eredményeket mutat föl.

Kiváltképen pedig jó hatást gyakorolna a püspökség a szomszéd Dunatartományokban és Bukovinában nagy számmal lakó szakadárfelekezettbelieinkre, kik reánk függesztették szemeiket, és élénk részvétet és érdekeltséget tanusítanak állapotaink iránt, kik közül többen, kikkel találkoztunk, ismételten nyilvánítták: ha nemzeti püspökünk leend, ők is csatlakoznak mihozzánk mint testvéreikhez, és egyesülnek a romai egyházzal; jelen helyzetünkben azonban mit sem találnak, mi őket ezen lépésre kecsegtethetné, sőt velünk szemben azon előnnyel bírnak, hogy nemzeti főpásztor alatt állanak, midőn mi azt nélkülözzük. Ugyan ezen nézetben van a keleti örmények megtérítése körül nagy érdemeket szerzett derék Hassun eddig konstantinápolyi örmény érsek-primás, most örmény katolikus patriárcha Kis-Ázsiában, ki 1862 év December 4-kén hozzám intézett atyai levelében a többek közt írja: „Lectis cunctis ad nos relatis, pro tuo tuorumque omnium solatio, quatenus potui, causam jam majoribus Romae exposui ad optatum illum vestrum Episcopatum dioecesanum obtinendum, sperantes per hanc institutionem novae sedis armeni ritus fore, ut armeni schismatici, qui degunt in finitimis vestris regionibus ad unionem cath. Romanae Ecclesiae convertantur“.

A szerzőnél kapható:

„Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis gentis usque nostram memoriam. E fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata per Christophorum Lukácsi Parochum Armenopolitanum“ Viennae 1859. Ára 2. fr.